

AGENCIJA ZA  
KULTURU  
ZAGREB  
BIBLIOTEKA

Vlado Oštrić

SOCIJALISTIČKI RADNIČKI POKRET  
U HRVATSKOJ DO 1918. GODINE

## Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine

VLADO OŠTRIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

### UVODNE NAPOMENE<sup>1</sup>

Neposredna »predradnja« za ovaj rad bio je opsežni referat o cjelini radničkih socijalističkih pokreta na jugoslavenskom prostoru, u kojemu su obuhvaćena sva pitanja koja ulaze u I. dio Historije SKJ, prema nacrtu tog dijela, a razrađena su s gledišta odnosa općeg, posebnog i pojedinačnog. Taj je tekst posebno objavljen, u proširenoj redakciji.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Glavni naslov ovog rada bio je najprije »Prilozi o Hrvatskoj za I. dio Historije SKJ«, a u zagradi se nalazio podnaslov koji sam sada učinio naslovom. Prema svojoj prvobitnoj namjeni rad je jedan od individualnih autorskih doprinosa stvaranju tekstualne osnovice za I. dio Historije SKJ. Napisati tekst o Hrvatskoj bio je moj glavni posao u radnoj grupi za I. dio toga djela. Usporedo, drugi su članovi radne grupe napisali tekstove o drugim našim zemljama i dvjema pokrajinama u SR Srbiji i dva teksta o zajedničkim temama.

Svi su ti prilozi bili veći — većina po nekoliko puta — od teksta o pojedinoj zemlji ili pokrajini koji može ući u I. dio. Za taj dio određeno je ukupno 96—100 stranica, a pojedinačni su prilozi imali — ukupno — više od 400 stranica, bez teksta o Srbiji koji je sam u prvoj, široj verziji imao oko 400 stranica. U I. dio Historije SKJ ušli su samo mali dijelovi tih priloga, u prerađenom obliku, najprije na osnovi kombinacije pojedinačnog i skupnog redaktorskog rada na posljednjem sastanku radne grupe, zatim su iznova prerađeni u radu dvojice redaktora, a najzad je tako nastali tekst ponovo preradio jedan redaktor. Individualno je autorstvo u tome, kako je bilo i predviđeno, uvelike nestalo.

Tako bi veći dio pojedinačnih autorskih doprinosa ostao neiskorišten. Pozitivno rješenje bilo je u objavljivanju tih priloga.

Postojala je zamisao o zajedničkom objavljivanju svih tih priloga u zborniku radova (Komisije za historiju SKJ Predsjedništva CK SKJ), ali ta zamisao nije ostvarena i autori su bili upućeni na individualno objavljivanje. Do sada su objavljeni, koliko mi je poznato, radovi o Bosni i Hercegovini i o Srbiji. Nadam se objavljivanju drugih radova, jer bi to bilo veoma korisno povećanje literature o radničkim socijalističkim pokretima na jugoslavenskom prostoru do prvoga svjetskog rata.

Rukopis o Hrvatskoj bio je napisan, kako je rečeno, najprije za potrebe radne grupe, a zatim je priređen za objavljivanje u — neostvarenom — zajedničkom zborniku radova. Sada ga uređujem za posebno objavljivanje.

<sup>2</sup> V. Oštrić, Radnički pokret u jugoslavenskim zemljama od svojih početaka do 1918/1919. godine (I. dio Historije SKJ) i odnos općeg, posebnog i pojedinačnog, *Povijesni prilozi*, 1, 1982, 13—61. Uvodne napomene toga rada (13—16) sadrže još obavijesti o odnosu prema projektu »Historija SKJ«.

Spominjem taj prethodni rad zbog dvaju osnovnih razloga. U njemu razmatram (navodim iz Zaključka) »složen, dijalektički odnos između posebnosti i različitosti radničkih socijalističkih pokreta u našim zemljama i njihove dubinske srodnosti i višestruke povezanosti na više razina« — odnos koji te pokrete »čini jugoslavenskim radničkim socijalističkim pokretom razdoblja što prethodi jugoslavenskom komunističkom pokretu«. Taj pristup omogućava smještanje radničkog socijalističkog pokreta u Hrvatskoj u niz značajnih relacija. Uz pomoć tog rada primjenjujem neka zajednička rješenja u izboru i rasporedu tema do kojih smo došli razrađujući projekt Historije SKJ (u jednoj knjizi) za prvi dio tog djela. I ovaj je tekst izrađen prema planu (nacrtu) I. dijela Historije SKJ koji sadrži naslove glava i poglavlja i vrlo kratke, djelomične, naznake sadržaja. Naslovi su izmijenjeni i prilagođeni posebnom objavljivanju, naznake sadržaja uključene u tekst kao podnaslovi, u cjelini ili sa skraćenicima. I one su prilagođene posebnom objavljivanju.

Ostavio sam neke izmjene i dopune koje sam unio na osnovi veoma korisne diskusije u krugu radne grupe za I. dio Historije SKJ (27—30. I 1981) i ponovnih čitanja teksta. U vezi s time pojedina mjesta objašnjavam u bilješkama. Veće izmjene i dopune nisam unosio, jer je rukopis u spomenutoj — opsežnoj i temeljitoj — diskusiji bio dobro primljen, a i sam držim da je bio koristan kao predložak za formuliranje onih sadržaja koji se odnose na Hrvatsku — i nekih zajedničkih sadržaja — u radu na I. dijelu Historije SKJ i da, posebno i u cjelini objavljen, može imati određeno mjesto u historiografiji.<sup>3</sup> U tom slučaju može biti koristan i za rad na aktualnom i aktualiziranom projektu »Povijest Saveza komunista Hrvatske« (također u jednoj knjizi), kao prilog i određena osnovica za rad na I. dijelu te povijesti.

Ovaj rukopis napisan je za rad na djelu koje, koncepcijski, neće imati znanstvenog aparata, pa ga, razumljivo, ni on nema. Nisam to ni sada učinio: temeljitiji znanstveni aparat obuhvatio bi nekoliko stotina naslova literature i bio bi velik koliko i osnovni tekst, a sa izvorima i podosta veći. Bilješke koje sam ipak dodao imaju dvije svrhe: u njima dajem određena dopunska objašnjenja, pretežno na osnovi diskusije o rukopisu; u nekim bilješkama navodim i literaturu — obično onu »atipičnu« za uobičajena citiranja u literaturi o povijesti radničkog pokreta — tamo gdje mi se to, zbog sadržaja bilješke, činilo upravo neophodnim.

Dodao sam pretežno bibliografski pregled literature, kao što je učinjeno u radovima koje sam u prvim bilješkama već naveo.

I za priređivanje ovog rada dobio sam vrijednih poticaja od recenzenata: dr Mire Kolar-Dimitrijević i prof. dra Janka Pleterskog.

<sup>3</sup> U radu na I. dijelu Historije SKJ nastali su još neki do sada posebno objavljeni radovi: I. Hadžibegović, Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranja zajedničke države 1918. godine, *Prilozi*, 18, 1981, 121—153; S. Dimitrijević, Socijalistički radnički pokret u Srbiji, Nolit, Beograd 1982.

## I. HISTORIJSKO-POLITIČKE I DRUŠTVENO-EKONOMSKE PRILIKE U HRVATSKOJ — NASTANAK I RAZVITAK RADNIČKOG I SOCIJALISTIČKOG POKRETA

Nastanak i početni razvitak radničkog i socijalističkog pokreta u Hrvatskoj možemo uočiti u razdoblju od 40-ih do 80-ih godina XIX stoljeća, pa u vezi s tim pratimo povijesno-političke i društveno-ekonomske prilike osobito u tom razdoblju. Dakako, treba voditi računa i o nizu prethodnih povijesnih odrednica<sup>4</sup> i o pojavama koje traju u slijedećem bitnom razdoblju, oko prijelaza stoljeća (u širem smislu — četvrt stoljeća od početka 90-ih godina do I. svjetskog rata).<sup>5</sup>

U tom razdoblju otvoreni su — istodobno i povezano, a zbog tadašnje stabilnosti Austro-Ugarske i sistema međunarodnih odnosa ujedno su i nerješivi — problemi hrvatskog i jugoslavenskog ujedinjenja i osamostaljenja, ali je i u takvim, nepovoljnim okolnostima kapitalistički društveni preobražaj veoma utjecao na sve dijelove Hrvatske. Nastala je kapitalistička privreda, s nizom elemenata industrijske revolucije.<sup>6</sup> Oblikuje se hrvatska nacija i dijelovi drugih nacija na tlu Hrvatske. Formira se struktura i odnosi građanskog društva, s društveno-političkom i kulturnom građevinom (zgradom) koja je u funkciji potreba takvog društva.<sup>7</sup> Nastaje radnička klasa i njen pokret kritike građanskog društva i borbe za njegov preobražaj u sklopu međunarodnog procesa stvaranja i širenja socijalističkih ideja i radničkog pokreta u Evropi tog razdoblja. Taj pokret u Hrvatskoj prolazi već i kroz razvitak od prvih odnosa prema

<sup>4</sup> Odnos čovjeka, prirode i društva osobito je izražen u procesima duljeg trajanja, npr. u oblikovanju prostora, naroda i društva, s različitim širim odnosima i međuodnosima.

<sup>5</sup> To razdoblje tema je Druge glave (II). Obuhvaćanje općeg društvenog razvitka za oba razdoblja proširuje funkciju 1. i 2. poglavlja Prve glave (I), a i nekih poglavlja Druge glave (onih o relacijama socijalističkog radničkog pokreta prema nizu problema tog vremena).

<sup>6</sup> I ova rečenica, kao i ostale u ovom odlomku, donosi *uvodne* opće ocjene. Ovdje moram posebno napomenuti da sam svjesno odustao od unošenja »čiste« ekonomske povijesti u tekst — zbog neposredne svrhe teksta, borbe s ograničenjem opsega i izbjegavanja prilično čestog nedovoljnog funkcionalnog odnosa: ekonomska povijest kao uvodni dodatak, a povijest radničkog pokreta u daljnjem tekstu uglavnom nepovezana s tim dodatkom. Umjesto toga pokušao sam ekonomsku povijest potpuno »ugraditi« u strukturu poglavlja 2. *Razvitak kapitalizma i nastajanje radničke klase* i govoriti o društvu i o radničkoj klasi u društvu, bez *izdvajanja* privrede. Osim toga, bez većeg proširenja opsega nije moguće unošenje kvantifikacija, osim nekih pojedinačnih podataka. Dakako, veći tekst (vjerojatno u posebnoj knjizi) omogućio bi pokuse i s drugačijim rješenjima.

Ne bih navodio relevantnu literaturu, jer bi to odviše proširilo tekst. Na ovom mjestu samo napominjem da jedno novo djelo, »Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture«, Zagreb 1980 — neovisno o drugim nedostacima te knjige — sadrži niz tekstova o društveno-privrednoj povijesti ovog razdoblja, znatnim dijelom iz pera I. Karamana. Podsjećam i na njegovu knjigu »Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću«, Zagreb 1972. Neki su važni radovi objavljeni u periodici kasnije.

<sup>7</sup> Umjesto uobičajenog pojma »nadgradnja«, Marxovu misao bolje izražava izraz zgrada, građevina. Pogodniji je za razumijevanje složenosti strukture i uzajamnosti odnosa u društvu. Usp. L. Silva, Osnovne osobine Marxova stila, *Teka*, 4, 1974, »Nadgradnja« kao metafora, 784—788.

socijalističkim idejama i prvih radničkih organizacija do stvaranja organiziranog socijalističkog pokreta. Dakako, u svemu tome rezultati su veoma neujednačeni.

### 1. Državnopravni položaj Hrvatske

Nakon dugotrajnih povijesnih zbivanja i mnogih promjena u ranijim stoljećima i u razdoblju napoleonskih ratova čitava se Hrvatska od 1815. godine nalazi u habsburškoj državi.<sup>8</sup> Uz niz daljnjih promjena unutar te složene države — treba podsjetiti osobito na doba revolucije i kontrarevolucije 1848—49, na neoapsolutizam 1852—1859/60. i na novo ustavno i u mnogo čemu prijelazno razdoblje u 60-im godinama (1860—1866) — bitne su odrednice za položaj Hrvatske u razdoblju od 1867. do 1918. austro-ugarski dualizam u Habsburškoj Monarhiji i u njegovom sklopu ugarsko-hrvatska nagodba 1868. godine. Unutar tog sistema Hrvatska i Slavonija (Banska Hrvatska) ima djelomičnu autonomiju, s elementima državnosti, ali i s velikim ograničenjima koja osiguravaju potpunu političku i privrednu nadmoć Ugarske u formalno zajedničkim poslovima i jak utjecaj, posredstvom bana, zemaljske vlade i vladine većine u saboru, u sferi autonomije. Posebni zemaljski poglavar (ban), vlada i uprava, sabor, sudstvo i školstvo s hrvatskim jezikom u javnom životu ipak povećavaju značenje tog dijela Hrvatske na jugoslavenskom prostoru.

Međimurje i Baranja manji su dijelovi mađarskih županija Zala i Baranya i tako neposredno izloženi mađarizaciji.

Istra s Kvarnerskim otocima i Dalmacija austrijske su pokrajine, s elementima autonomije tih pokrajina (pokrajinska uprava i sabor sa zemaljskim odborom), ali i bitnim ovisnostima o austrijskoj vladi.

Istaknimo neke posebnosti toga sistema. Teritorij današnje Rijeke ima čak tri državopravna položaja: dio istočno od Rječine pripada Banskoj Hrvatskoj i tu će se pod starim naseljem Trsat razviti novi gradić Sušak, središnji dio, zapadno od Rječine, ugarska je enklava («corpus separatum») sa vlastitom gradskom upravom i mađarskim guvernerom, a zapadna periferija je u Istri.<sup>9</sup> U sklopu Banske Hrvatske nalazi se Srijemska županija, na prostoru od svog središta Vukovara, Vinkovaca i Zupanje do Zemuna. Pokrajina Istra obuhvaća i slovensku Istru, a Dalmacija Boku Kotorsku.

Glavna je promjena u tom sistemu bilo sjedinjenje hrvatsko-slavonske Vojne krajine s Bansom Hrvatskom (djelomično 1871, a u cjelini 1881) koje je još povećalo značenje Hrvatske i Slavonije u sklopu jugoslaven-

<sup>8</sup> Definitivno je nestala (Bečki kongres) podjela Hrvatske između Venecije i države Habsburgovaca. Ta se situacija ne mijenja do 1918. godine. Problem »povratka« Italije, kao »nasljednice« Venecije, u Hrvatsku (i Sloveniju) 1918—1943. riješit će tek narodnooslobodilački pokret i nova Jugoslavija. Veoma vrijedan novi rad: *I. Voje*, Jugoslavanske dežele od prevlade Benečanov in Turkov do prevlade Habsburžanov (Rezultati jugoslavanske historiografije in problemi), *Zgodovinski časopis*, 1—2/1982, 19—43.

<sup>9</sup> Podjela Hrvatske u dualizmu posebno je oštro izražena baš ovdje, na jednom od najvažnijih područja za društveno-ekonomski razvitak Hrvatske. I taj će problem definitivno riješiti tek nova Jugoslavija.

skih zemalja. Za položaj Hrvatske važan je i nestanak turskog susjedstva i njeno dublje uklapanje u austro-ugarski prostor zbog austro-ugarske okupacije (1878), odnosno aneksije (1908) Bosne i Hercegovine.

Ističemo te odnose, jer su utjecali i na radnički pokret koji nastaje u svim dijelovima Hrvatske, ali se mora u svom organiziranju prilagođavati njenoj podjeli u dualističkom sustavu. Za pokret je, npr., važna okolnost da dijelovi Hrvatske pripadaju različitim pravnim područjima.

Ta podjela ima i veoma značajne nacionalne i međunacionalne posljedice. Sav je hrvatski narod od 1878. u Habsburškoj Monarhiji, ali je u njoj razdvojen državnim, zemaljskim i pokrajinskim granicama na šest dijelova i izložen nacionalnoj potčinjenosti u različitim varijantama — između ostalog, izložen je trima denacionalizacijskim procesima: mađarizaciji, germanizaciji i talijanizaciji. Te iste granice dijele i razdvajaju ne samo hrvatski, nego i srpski, a i slovenski narod. S druge strane — dijelovi tih naroda nalaze se zajedno unutar većine navedenih teritorijalnih jedinica tako da su sve te jedinice nacionalno mješovite.<sup>10</sup> U vezi su s time brojni problemi hrvatskog, srpskog, slovenskog, jugoslavenskog ujedinjavanja i složenih međudnosa između tih sjedinjenja. Za te je međudnosa važan i odnos između povijesno nastalih državnopravnih i prirodnih nacionalnih prava u interpretacijama različitih nacionalno-političkih pokreta. Treba istaći i veliku složenost nacionalno-klasne situacija.

Takav je položaj Hrvatske bio značajan i za razvitak kapitalizma, koji je ovisio i o političko-prostornim odnosima, pa u tom sklopu i za nastajanje radničke klase. U svom organiziranju radnički se pokret prilagođava takvoj situaciji, ali je nastoji i prevladati — teorijski (na relacijama između internacionalizma, jugoslovenstva i nacionalnosti) i u praksi međusobnih veza i suradnje. Unutar pojedinih područja za pokret je posebno važno ostvarivanje radničkog međunacionalnog zajedništva.

Povrh toga, Hrvatska se nalazi u sklopu zemlje kojoj je u međunarodnim odnosima osiguran status velike sile, s položajem koji je — nakon ratova i kriza 1848—1866 — u osnovi stabilan sve do 1914. godine. U Austro-Ugarskoj Hrvatska je mala i periferna zemlja, ali geopolitički važna,

<sup>10</sup> Na dva načina. Slovenci i Hrvati su zajedno u tadašnjoj Istri, ali imaju jasnu zajedničku etničku među (neposredno je pomiješano radništvo u nekim važnijim središtima — Pula, ugljenokopi). U Srijemskoj županiji nalazi se međa — od Iloka do Jamene — između područja sa hrvatskom, odnosno sa srpskom većinom. Za Hrvate i Srbe karakteristično je da su neposredno pomiješani na prostranim područjima Banske Hrvatske i Dalmacije, s različitim brojčanim odnosima od jednog kraja do drugog. Spomenute međe u Istri i Srijemu i nacionalna struktura Boke Kotorske utjecat će na razmeđivanje Hrvatske sa Slovenijom, Vojvodinom i Crnom Gorom. I ta su pitanja — zato ih ovdje i spominjemo — riješena tek u stvaranju federativne Jugoslavije.

Zanimljivo je — i za povijest radničkog pokreta — pitanje Talijana u Hrvatskoj (i u Sloveniji — tj. istočno od slovensko-talijanske, odnosno furlanske etničke međe). U ovom slučaju riječ je o enklavama talijanskog stanovništva koje su, dakle, prostorno odvojene od matičnog prostora talijanskog naroda, tj. nalaze se na slovenskom i hrvatskom narodnom prostoru. Te se enklave popunjavaju i talijaniziranim Slovencima i Hrvatima dok procesi denacionalizacije traju. Odatle nastaju i neki značajni problemi radničkog pokreta. I te složene nacionalno-socijalne odnose rješava tek narodnooslobodilački pokret i nova Jugoslavija.

jer participira u prijelazima iz srednje Evrope na Jadransko more i Balkanski poluotok. Istodobno, Hrvatska je jedna od ključnih zemalja na jugoslavenskom prostoru pa je hrvatsko pitanje sastavni dio jugoslavenskog problema. Te su okolnosti utjecale i na ideje i politiku radničkog pokreta.

## 2. Razvitak kapitalizma i nastajanje radničke klase

Hrvatska se — kao i druge naše zemlje — u cjelini uzevši nalazi na širem prostoru nedovoljno razvijenog kapitalizma. Unutar Austro-Ugarske Hrvatska je među najnerazvijenijim njenim dijelovima. Ipak, te opće ocjene nemaju apsolutnu vrijednost. Treba podsjetiti da je ta ista Hrvatska nakon 1918. godine, u jugoslavenskoj državi, bila jedna od razvijenijih zemalja, iako su manji, ali društveno-ekonomski značajni dijelovi Hrvatske (Rijeka, Istra s Cresom i Lošinjem, Zadar i Lastovo) ostali izvan jugoslavenske države, tj. ušli u sklop Italije.<sup>11</sup> Razvitak radništva i radničkog pokreta do 1918. također upućuje na važnu pojavu središta, a i regija, relativne razvijenosti koja ne zaostaju za sličnim centrima i regijama drugdje u Evropi.<sup>12</sup>

### Klasna i socijalna struktura u Hrvatskoj

I u Hrvatskoj osnovicu klasne i socijalne strukture čini *seljaštvo*. Velika je većina stanovništva u svim dijelovima Hrvatske — osim, dakako, Rijeke — seljačka, u postocima koji su u Istri manji nego u Banskoj Hrvatskoj, a u Hrvatskoj i Slavoniji manji nego u Dalmaciji, ali se u čitavom razdoblju kreću, bez većeg opadanja, između 70 i 90 posto. Prevladava siromašno seljaštvo. Osnovni feudalni odnosi (kmetstvo) ukinuti su 1848. pod pritiskom seljačkog bunta, ali i uz represiju protiv seljaka (posebno u Banskoj Hrvatskoj). Dio seljaštva je ostao u različitim ovisnostima čije je porijeklo feudalno, ali su se, uz modifikacije, zadržale i unutar kapitalističkih odnosa. Karakteristični su kolonatski odnosi u Dalmaciji i u Istri (osobito u srednjoj Dalmaciji), veoma sporo reguliranje nekih feudalnih »prava« i stvarnih ovisnosti koje proizlaze iz postojanja veleposjeda. I Hrvatska pripada onim našim zemljama u kojima feudalni ekonomsko-društveni odnosi nisu radikalno, revolucionarno likvidirani, nego reformama razrješavani.

<sup>11</sup> Ovdje želim samo podsjetiti na relativnost ocjena razvijenosti. Problem je i inače zanimljiv i trebalo bi ga više istraživati. Za pristup tom pitanju v. R. Bičanić, *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918*, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, 81—111. Neki se oblici toga pitanja mogu uočiti u drugim djelima, kao što je »Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije« S. Dimitrijevića, Beograd 1958 (posebno, »Teritorijalni raspored stranih plasmana«, 167—169).

<sup>12</sup> U daljnjem tekstu ovog poglavlja vidi se koja su to središta i regije, posebno u dijelovima o urbanizaciji, o neravnomjernom razvitku kapitalističkih odnosa i o strukturi radništva. Metodički je važno uspoređivati malu zemlju s malim zemljama, a ne s mnogo većima, gradove u maloj zemlji s gradovima u drugim malim zemljama, a ne s velegradovima velikih zemalja, rudarska, industrijska, saobraćajna i druga privredna poduzeća i središta s takvim poduzećima i središtima u malim zemljama i regijama većih zemalja, a ne s najvećim poduzećima i središtima u Evropi i u svijetu.

Druge reforme potrebne građanskom društvu — moderniziranje države — koje se provode osobito od 50-ih do 90-ih godina XIX stoljeća izložile su seljaštvo povećanom pritisku potreba i zahtjeva državnog aparata. Karakteristični su »poreski vijak« (nerazmjerni porast poreza) i opća vojna obveza (u tome su, dakako, stanovnici Vojne krajine nakon njena razvojačenja 1871. bili izjednačeni s drugim podanicima). S druge strane, seljaštvo u ograničenom stupnju sudjeluje u političkim, kulturnim i drugim tekovinama građanskog napretka. Politička prava i slobode, npr., imaju tolikih ograničenja i u Banskoj Hrvatskoj i u drugim dijelovima Hrvatske da je najveći dio seljaštva iz njih isključen. Obavezno osnovno školovanje u većem je stupnju stiglo do seljaštva, ali se provodi sporo, nedosljedno i neujednačeno, tako da se i u generacijama od 70-ih godina dalje reproducira, u svim dijelovima Hrvatske, znatan broj nepismenih i polupismenih. Na to školovanje utječu i denacionalizacijski procesi (u Međimurju i Baranji, Rijeci, Istri, isprva i u Dalmaciji). Odnos između države i seljaštva obilježen je pritiskom i represijom otuđene moći.<sup>13</sup>

Seljaštvo je u velikim razmjerima — i sve više — bilo zahvaćeno migracijama i emigracijama. Rašireni su procesi proletarizacije i poluproletarizacije. Široko su rasprostranjeni i spomenuti i drugi oblici prostorne i društvene pokretljivosti. Stoga nalazimo u svim dijelovima Hrvatske migracijske struje iz poljoprivredno pasivnih u privredno aktivna područja, sudjelovanje seljaštva u stvaranju radništva prve generacije u gradovima i u privrednim središtima izvan gradova (u Hrvatskoj su karakteristična privredna središta tog tipa veliki poljoprivredni i šumski posjedi, rudnici — pretežno ugljenokopi, drveni i prehrambeni preradivački pogoni), poljoprivredno radništvo na velikim posjedima i oko njih, jaki emigracijski tokovi — u srednju Evropu, u druga evropska područja i prekomorske emigracije.

Treba još posebno istaći prevlast velikih posjeda u posjedovnoj strukturi u istočnoj Hrvatskoj sa Srijemom, agrarnu prenaseljenost, osobito u dijelovima središnje Hrvatske (karakterističan je primjer Hrvatsko zagorje, s gustoćom naseljenosti koja odgovara industrijskim područjima u Velikoj Britaniji), privrednu pasivnost na fizičkogeografskoj i socijalnogeografskoj osnovici, osobito u pojasu golog krša, usporedno s morskom obalom.<sup>14</sup>

<sup>13</sup> Iako se formulacija može činiti neobičnom, neću je mijenjati jer zaista postoji strahovita otuđenost seljaštva prema modernoj državi i društvu. Izvori za taj problem veoma su široka raspona — od izvora o političkom sistemu do realističke književnosti. Taj odnos osobito dolazi do izražaja u seljačkim bunama i nemirima. Spomenut ću samo bune u sklopu narodnog pokreta 1883. i bunu u Sjeničaku 1897, i to zbog najnovije literature koja ih analizira (*D. Pavličević*, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb 1980; *G. Nikoliš*, Korijen, stablo, pavetina, Memoari, Zagreb 1980, 36—57).

<sup>14</sup> Ovdje i na drugim mjestima primjenjujem suvremenu, kompleksno zasnovanu geografsku regionalizaciju Hrvatske (usp.: *Geografija SR Hrvatske*, 1—6, Zagreb 1974). Povezivanje geografske i povijesne regionalizacije veoma je korisno za historičara nacionalne povijesti, pa tako i za historičara radničkog pokreta u širem sklopu hrvatske i jugoslavenske, srednjoevropske i balkanske povijesti.



Procesi *urbanizacije* imaju u Hrvatskoj ograničenja, ali i rezultata. Na sjevernom i južnom Hrvatskom primorju nema nekih državnih granica koje će poslije 1918. razdvajati obalne gradove od zaleđa, pa čak i od okolice (Pula, Rijeku, Zadar), ali nepovoljno utječu neke granice dualističkog sustava (kopnene međe Dalmacije).<sup>15</sup>

Zbog potreba moderne države i privrede dio gradova i gradića u Hrvatskoj povećava se po broju stanovništva i izgrađenom prostoru; u njima dolazi do strukturalnih promjena i umnožavaju im se funkcije. Zagreb se ubrzano razvija kao multifunkcionalan grad (glavni grad Hrvatske i Slavonije), Osijek kao regionalno središte Slavonije, s međuregionalnim privrednim funkcijama, Rijeka u granicama »corpus separatum-a« kao saobraćajno-industrijsko središte i izlaz Ugarske na more, Pula se najviše preobrazila — od zapuštenog gradića do važnog središta pomorske privrede, u vezi s funkcijama glavnog uporišta ratne mornarice (1857. godine 3524 stanovnika, a 1910. 42.067 civilnih stanovnika), Split, Šibenik i Zadar dijele pojedine urbane funkcije unutar skromnih mogućnosti Dalmacije, Dubrovnik je jedan od izlaza bosanskohercegovačkih uskotračnih željeznica na more.

Nizu srednjih i manjih gradova pogoduju regionalne i lokalne društvene i privredne funkcije što ih obavljaju u međusobnoj podjeli funkcija ili dopunjujući veće gradove, posebno u istočnoj Hrvatskoj sa Srijemom, u središnjoj Hrvatskoj, u Istri (pretežno duž njenih obala). Elemente urbanizacije nalazimo i na seoskim područjima — oko rudnika i industrijskih pogona smještenih u poljoprivrednim i šumskim područjima (primjeri Vrdnika, Beočina, Đurđenovca, Belišća, Labinštine).

Urbanizacijski aktivni gradovi i gradići žarišta su prostorne i društvene pokretljivosti. Oni privlače seosko stanovništvo koje u njima traži mogućnosti zapošljavanja od primarnih, sekundarnih i tercijarnih privrednih djelatnosti do komunalnih i državnih službi. U samim gradovima djeluju procesi proletarizacije, u onim djelatnostima koje se ne mogu održati u modernoj, industrijskoj privredi ili se u nju uključiti, tj. u dijelu obrta. Drugi obrti, međutim, prosperiraju u sklopu multifunkcionalnosti gradova.

U takvim gradovima nalazimo radništvo i inteligenciju prve generacije ali uz to je karakteristično da pokretljivost iz sela u grad, a ni generacijska reprodukcija, u Hrvatskoj ne popunjavaju sve potrebe za višim kvalifikacijama i zanimanjima, pa su ti gradovi privlačne točke i u međunarodnoj prostornoj pokretljivosti kvalificiranih radnika i različitih stručnjaka. Značajnu ulogu u tome imaju, dakako, i središta političke vlasti i privredne prevlasti nad pojedinim dijelovima Hrvatske koja se nalaze u vodećim zemljama Monarhije.

<sup>15</sup> Riječ je o granici koja razdvaja Dalmaciju od Banske Hrvatske, a dio je dualističkog sustava. U pogledu odnosa Dalmacije i Bosne i Hercegovine nije bitna granica — koja je povijesno nastala i primijenjena je u oblikovanju federacije u Jugoslaviji — nego činjenica da je dualizam nepovoljno utjecao na razvitak i uzajamni odnos i Dalmacije i Bosne i Hercegovine, jer je obje zemlje sputavao u razvitku i ograničavao im odnose. Dobar je primjer željeznička mreža (nepovezivane Bosne i Hercegovine s Dalmacijom širokotračnom željeznicom). Karakteristično je da se taj problem i niz drugih pitanja u odnosu Dalmacije i Bosne i Hercegovine rješava tek u novoj Jugoslaviji.

Važna je posljedica tih procesa da i u Hrvatskoj važniji gradovi imaju višenacionalno stanovništvo, osobito u sloju kvalificiranog radništva i u »višim« društvenim slojevima. Pokretači i organizatori radničkog pokreta smatraju taj problem, u pravilu, jednim od najznačajnijih.

S gledišta svih tih procesa moguću (potencijalnu) *društvenu osnovicu radničkog pokreta* sačinjava — slijedom ekonomsko-socijalnih procesa važnih za postanak radništva: a) siromašno i osiromašeno seljaštvo, zahvaćeno proleterizacijom i obuhvaćeno prostornom i društvenom pokretljivošću; b) stanovništvo što ga spomenuti procesi dovode u gradove ili ga proleterizacija ugrožava u samim gradovima; c) radništvo na nekvalificiranim i niskokvalificiranim radnim mjestima potrebnim gradovima kao multifunkcionalnim središtima i »višim slojevima« u gradovima; kao i — d) ono radništvo koje popunjava kvalificirana radna mjesta u privredi. Dakako, kad gledamo razvitak radničkog pokreta prema njegovim nosiocima slijed je obrnut.

Razmotrimo druge, »više«, *društvene klase i slojeve*. U zemlji nedovršene buržoaske revolucije, kakva je i Hrvatska, pripadnici nekadašnje više feudalne klase zadržali su značajne društvene pozicije i utjecaj. Osnovicu im pružaju velika imanja, dakako ona koja su uključena u kapitalističku privredu (primjer poljoprivrednih i šumskih posjeda u istočnoj Hrvatskoj, sa Srijemom i u Gorskom kotaru, u Istri i u Dalmaciji), kao i znatan udio u višim državnim službama. Pretežno su povezani s centrima vlasti nad dijelovima Hrvatske, posebno za dva središta dualističkog sustava. U znatnom dijelu pripadaju vodećim nacijama Austro-Ugarske, ili ih njihov društveni status i nacionalno približava »višoj« klasi tih nacija. U manjem dijelu sudjeluju u nacionalnim pokretima, jer neke pripadnike plemstva privlači proces nacionalne integracije Hrvata i jedna ili druga od hrvatskih nacionalno-integracionih ideologija (jugoslavenstvo ili pravaštvo). Srednje i niže plemstvo ekonomski je manje važno, ali ima znatno mjesto u državnom aparatu. U Hrvatskoj djeluju dvije hijerarhijski organizirane crkve — katolička i pravoslavna — i u vezi s njima treba istaći da su donekle otvorene vertikalnoj društvenoj pokretljivosti. Svećenici »nižeg« društvenog porijekla (neplemičkog — građanskog, pučkog) mogu u hijerarhijskom napredovanju doći do položaja koji su statusno izjednačeni sa svjetovnom aristokracijom. Ta pojava ojačava socijalno-nacionalni položaj crkava.<sup>16</sup>

Kapitalističko građanstvo (krupna buržoazija) i u Hrvatskoj je uvelike stranog porijekla, vezano ponajviše za poslovna središta izvan Hrvatske, u Austro-Ugarskoj, ali — prema porijeklu stranog kapitala — i izvan nje.

Građanstvo srednje i sitne poslovne snage mnogo je više sastavljeno od ljudi hrvatske i srpske narodnosti. Ipak nalazimo u svim dijelovima Hrvatske znatan, pa dijelom i pretežan udio građanstva drugih narodnosti (njemačke, židovske, talijanske i još nekih, npr. slovenske, češke).

<sup>16</sup> Od veće je važnosti u nacionalno-socijalnim odnosima, npr., u Istri. Značajna je i u Dalmaciji i Banskoj Hrvatskoj. U dijelovima Hrvatske (križevačka županija, Žumberak) određenu važnost ima i grkokatolička crkva.

To se građanstvo nalazi u različitim međunacionalnim odnosima. Ono se u dijelovima Hrvatske nacionalno asimilira (u Banskoj Hrvatskoj, u Dalmaciji), ali se nalazi i u konfrontacijama, osobito u Istri i na Rijeci, ali dijelom i u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Napomenimo da kod Židova nalazimo — uz povijesnu, vjersku i kulturnu povezanost — različita opredjeljenja (njemačko, mađarsko, ali i hrvatsko), a zatim i modernu židovsku nacionalnu svijest. Ipak ih treba posebno spomenuti zbog značajnog udjela u građanstvu i građanskoj privredi. Suvremenici su svjesni njihove posebnosti. Neke skupine hrvatskog građanstva pokušavaju uvesti moderni antisemitizam, u čemu ih, poslije 1897, slijedi i dio pravaških radnika.

Iz takve klasne i socijalne strukture proizlaze i *složeni nacionalno-klasni međuodnosi*. U društvenim zajednicama dijelova Hrvatske pojedine društvene klase i slojevi međusobno se razlikuju po nacionalnom sastavu, što znači da se »više« klase i slojevi nacionalno razlikuju od temeljnih klasa i slojeva, odnosno da pojedine nacionalne zajednice imaju nerazvijenu klasnu strukturu — u njima prevladavaju pripadnici temeljnih klasa i slojeva (seljaštva, gradskog puka), manji je njihov udio u srednjim, a još manji ili gotovo nikakav u »višim« klasama i slojevima. Treba istaći da se zbog takvih nacionalno-klasnih međuodnosa tendencije očuvanja društvene nadmoći »viših« klasa i slojeva iskazuju kao nacionalna dominacija i pritisak, tendencije srednjih i »nižih« slojeva za otvaranje širih mogućnosti vertikalne društvene pokretljivosti (različitih uspona na društvenoj statusnoj ljestvici) i stvaranje složenije klasne strukture (njimim proširenjem i porastom prema »vrhu« statusne ljestvice) imaju pojavne oblike nacionalnih pokreta, a suprotno<sup>sti</sup> između prvih i drugih tendencija iskazuju se kao nacionalne borbe.

Takve su situacije karakteristične za Istru, u Rijeci i u ugarskim županijama u čitavom razdoblju do 1918, a za Dalmaciju u ranijim fazama. Društveno-nacionalni odnosi povoljniji su u Banskoj Hrvatskoj, no i u njoj u toku dualističkog razdoblja raste udio pripadnika vladajućih nacija (Mađara, Nijemaca) u »višim« slojevima i povećavaju se socijalno-nacionalne napetosti.

Povrh toga, nalazimo i socijalno-nacionalne napetosti između društvenih zajednica jugoslavenskih naroda — u Hrvatskoj između Hrvata i Srba u Banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji. I te napetosti dijelom proizlaze iz neravnomojnosti u razvitku društvenih struktura Hrvata i Srba u Banskoj Hrvatskoj (osobito treba imati u vidu relativnu društvenu nerazvijenost stanovništva Vojne krajine) i u Dalmaciji. U tome osobito djeluju tendencije ostvarivanja društvene nadmoći i nad sunarodnjacima i nad pripadnicima drugih naroda na nacionalno mješovitim područjima, s veoma srodnim stanovništvom. Krilatica »svoj svome« ima klasni smisao: »svoj« seljak, radnik, siromašni građanin pod utjecajem i prevlašću »svog«, a ne »tudeg« bogatog građanina, građanskog intelektualca, svećenika.

U vezi su s tim nacionalno-klasnim međuodnosima neki veoma važni problemi za socijalistički radnički pokret u pojedinim dijelovima Hrvatske. Pokret se mora suprotstavljati pritisku građanstva i katoličke crkve na »svoje« radništvo s ciljevima pridobijanja radništva za građanski nacionalizam, za klasnu solidarnost sa »svim« građanstvom u nacionalnoj

borbi i nacionalnu konfrontaciju sa *svim* pripadnicima vladajućih nacija i za vodeću ulogu crkve kao konstitutivnog civilizacijskog, socijalnog i nacionalnog činioca. Zbog tog se pritiska i utjecaja pojavljuju protusocijalističke struje u radničkom pokretu — hrvatski pravaški radnici u Banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Rijeci, hrvatski kršćanski socijali u Banskoj Hrvatskoj i Rijeci, odnosno talijanski kršćanski socijali u zapadnoj Istri, slovenski i hrvatski »narodni radnici« u Istri. Usporedo, postoji opasnost približavanja socijalista nacionalizmu »svog« građanstva, bilo u odnosima prema radnicima drugih narodnosti, bilo u odnosima prema drugim nacionalnim pokretima. To se može uočiti kod talijanskih socijalista u jadranskom pojasu (u Istri, na Rijeci, u Zadru).

#### Neravnomjeran razvitak kapitalističkih društvenih odnosa u Hrvatskoj

Razvijeniji i složeniji društveni odnosi u osobitoj su vezi s ekonomsko-društvenim djelovanjem dijelova važnih saobraćajnih sistema na prostoru Hrvatske — željezničkih i parobrodarskih (dionice magistrala Beč—Trst, Budimpešta—Rijeka, Budimpešta—Zemun, s važnijim ograncima, spojevi bosanskohercegovačke uskotračne mreže sa širokotračnim željeznicama i lukama — Bosanski i Slavonski Brod, Knin, Metković, Dubrovnik-Gruž, Zelenika; jadranska longitudinala iz Trsta i Rijeke duž obale, odnosno u Sredozemlje i izvan njega; Dunav s plovnim dionicama Drave i Save); koncentracija privrednih djelatnosti na prijelazima iz jednog sistema u drugi (željeznice-luke, u Hrvatskoj na prvom mjestu Rijeka i Pula), odnosno pomorsko-privrednih središta i velikih industrijskih poduzeća, smještenih pojedinačno ili u skupinama (arsenal u Puli, skupina od šest velikih poduzeća u Rijeci); većeg broja srednjih i malih poduzeća gušće raspoređenih u gradovima i izvan njih (u zapadnoj Istri, npr. u Rovinju, oko Rijeke, u Zadru, Šibeniku i Splitu, oko Splita, u Zagrebu i u većem dijelu središnje Hrvatske — Karlovac, Varaždin, Bjelovar i druga središta, u Osijeku i u većem dijelu istočne Hrvatske, npr. u Slavonskom Brodu, sa srijemskim središtima); multifunkcionalnih gradskih središta (u Hrvatskoj je na prvom mjestu Zagreb), većih rudnika (u Hrvatskoj na prvom mjestu labinskih ugljenokopa, a i dalmatinskih, zagorskih i srijemskih ugljenokopa).<sup>17</sup>

Izvan utjecajnih zona tih činilaca nalazimo u svim dijelovima Hrvatske krajeve u kojima je djelovanje kapitalističkog društvenog preobražaja razmjerno slabije.

<sup>17</sup> Na ograničenom prostoru nisam mogao sve te privredne komponente prikazati u razvitku, nego sam ih samo konstatirao. Napomenuo bih da veći dio tih tekovina kapitalističke privrede nastaje u drugoj polovici XIX st. (npr. prve su željeznice u Hrvatskoj puštene u promet 1860. i 1862), ali su u taj razvitak »ugrađene« i neke tekovine ranijih razdoblja (prva polovica XIX st., a i prije toga). To vrijedi posebno za dio malih, pa i srednjih poduzeća i za pojedina velika poduzeća (npr. za riječku tvornicu papira), u većini gradova koji su ovdje spomenuti, pa i izvan njih (u drugim malim gradovima i na selu), a također i za ugljenokope, posebno labinske, kao i za neke druge rudnike (željeznih i drugih metalnih ruda). Industrijalizacija u Hrvatskoj (s nizom ograničenja i usporavanja procesa) uključuje i niz poduzeća iz manufakturnog razdoblja. Veći dio poduzeća nova je pojava, tj. nastaju u kapitalističkom razdoblju.

### Nastanak radničke klase i specifičnosti njene strukture u Hrvatskoj

U radničkoj klasi Hrvatske nalazimo vrlo velik udio *obrtničkog radništva*, zaposlenog u obrtima koji stagniraju ili opadaju zbog konkurencije industrijske robe, kao i u obrtima koji prosperiraju zbog novih potreba koje su ponajviše u vezi s urbanizacijom (izgradnja u gradovima, unutarnje uređenje zgrada, odjevne i druge potrebe imućnijeg stanovništva). Nosioци su radničkog pokreta u XIX stoljeću obrtnički radnici, s tipografima, a udio industrijskog radništva raste u našem stoljeću. Brojan je i veoma rasprostranjen sloj obrtnika koji nisu poslodavci, tj. rade sami i obrtnika s najmanjim brojem naučnika i pomoćnika. Ti su obrtnici u društveno labilnom položaju, na rubu proletarizacije i čine prilično značajan dio početne društvene podloge radničkog pokreta. *Tipografi* su tradicionalna grupa kvalificiranih radnika koja raste i postaje sve značajnija zbog velikog povećanja potreba za štamparskim proizvodima u građanskom društvu, posebno u multifunkcionalnim gradovima. Zbog tradicionalnih shvaćanja o tipografskom umijeću i posebnog odnosa prema društvenoj pokretljivosti kod njih djeluju različite društvene tendencije, ali imaju znatnog udjela u pokretanju radničkog pokreta.

*Industrijskih radnika* ima manje u radništvu, a njihove su grupacije neravnomjerno raspoređene, prema rasporedu industrije. Veći je udio radnika u sitnoj i srednjoj nego u krupnoj industriji. U Hrvatskoj nalazimo nekoliko većih grupacija — u Rijeci, Puli, Zagrebu, Osijeku, u Splitu i okolici. Godine 1910. ratna mornarica zapošljava u Puli 7914 radnika, Rijeka ima 6484 industrijska radnika — od toga 5405 u šest tvornica, u Zagrebu je 5984, u Osijeku 2057, a u Splitu, Solinu, Omišu i Šibeniku oko 3000 radnika.

U industriji pretežu nekvalificirani i polukvalificirani radnici, što je u skladu s njenom tehničkom i tehnološkom razinom. Slično je i kod *rudarskih radnika*. U manjim rudnicima, kao što su zagorski i podravski pretežno lignitni kopovi, preteže radništvo iz okolice rudnika, dok su veći rudnici i veća industrijska poduzeća privlačna točka u prostornoj pokretljivosti radništva.

*Radnici u saobraćaju* čine dvije osnovne skupine — željezničku i pomorsku. *Željezničarski radnici* rasprostranjeniji su. Raspoređeni su duž željezničkih sistema, dakle s koncentracijama u željezničkim čvorištima (Zagreb, Rijeka, Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod i druga) a u zagrebačkoj grupaciji značajan je udio radništva željezničke radionice. Posebnosti strukture željezničarskih radnika i njihovog odnosa prema državi razlog su i nekih posebnosti njihovog udjela u radničkom pokretu. Slično kao kod tipografa nalazimo i kod željezničara socijalističke, neutralističke i protusocijalističke tendencije u zajedničkim strukovnim organizacijama. U Hrvatskoj imaju veću važnost za radnički pokret željezničari dvaju glavnih organizacija željezničkog saobraćaja (Mađarskih državnih željeznica i Južnih željeznica), čije je glavno sjecište zagrebački čvor. *Pomorci* su vezani u prvom redu za veće luke u kojima su i sjedišta glavnih parobrodarskih poduzeća (Rijeka i Trst). Najborbenija skupina su ložači, čiji je položaj na parobrodima najteži. Posebna su skupina pomorski strojarji.

*Poljoprivredni radnici* su, dakako, vezani za velike posjede, osobito u istočnoj Hrvatskoj, sa Srijemom, a čine širu društvenu grupu sa seljacima koji su na rubu bezemljaštva i rade za imućnije posjednike. Taj je sloj seljaka rasprostranjen po cijeloj Hrvatskoj.

U područjima većih šumskih gospodarstava, od istočne Hrvatske do Gorskog kotara, značajne su i skupine *šumskih i pilanskih radnika*.

Kod poljoprivrednih i šumskih radnika znatan je udio sezonskih radnika. U tim su poslovima karakteristične sezonske migracije radnika (npr. iz Gorskog kotara).

Prilično su rasprostranjeni različiti *pomoćni radnici*. Veće skupine nalazimo osobito u središtima urbanizacije i na većim, pretežno saobraćajnim gradilištima izvan gradova, a riječ je u prvom redu o građevinskim radnicima u niskogradnji (zemljani i sl. radovi), a dijelom i u visokogradnji. U toj su skupini i radnici u saobraćaju, u prvom redu na pretovaru (željeznički i lučki nosači — najbrojnija skupina je u Rijeci).

I među pomoćnim radništvom ima mnogo sezonskih radnika, dijelom iz domaćih sredina, a dijelom su to sezonski migranti iz drugih, npr. iz agrarno prenaseljenih regija.

Pomoćni se radnici nalaze i u svim industrijskim poduzećima.

Karakteristične su *profesionalne skupine »višeg« statusa* koje također sudjeluju u radničkom pokretu, ali više zasebno nego u širim organizacijama. U znatnom su stupnju u takvom odnosu tipografi i strojari prema drugim štamparskim radnicima, pomorski strojari i oficiri prema drugim pomorcima (mornari, ložari), željeznički službenici prema željezničkim radnicima, pisari prema radnicima. Uz radnički pokret javlja se u predratnom razdoblju i u Hrvatskoj (u svim njenim dijelovima) pokret činovnika, u prvom redu bankovnih.

### 3. Pojava socijalističke misli, prve radničke organizacije, utjecaj međunarodnog radničkog pokreta

Utjecaj međunarodnog radničkog pokreta i u Hrvatskoj je bitno važan — dakako uz domaću društvenu osnovicu — i za pojavu socijalističke misli i za prve radničke organizacije. Hrvatska je jedna od jugoslavenskih zemalja s ranijom pojavom i razvitkom radništva u kojima se socijalistička misao javlja ponajviše u prvim radničkim organizacijama, ali ne u svima nego tamo gdje djeluju prvi socijalistički radnički aktivisti koji u pojedinim radničkim sredinama šire socijalističke ideje i praktično utemeljuju radnički pokret služeći se mogućnostima organiziranja koje tada postoje.

*Socijalističke ideje* javljaju se i u Hrvatskoj iz različitih izvora. Građanski strah od evropskog »komunizma« i od »proletera« javlja se u Hrvatskoj već od 40-ih godina kao i kasnije. Pojedine građanske intelektualce radikalne demokrate drugi smatraju u nekim slučajevima »komunistima«. Nacionalni radikalizam dijela mladih intelektualaca pristaša Stranke prava 60-ih i 70-ih godina uključuje i interes za različite socijalističke ideje, za Međunarodno radničko udruženje i za Parišku komunu.

Riječ je o revolucionarnodemokratskim i socijalističkim idejama čija su geografska izvorišta Rusija, Francuska i Švicarska, te zemlje srednje Evrope (Njemačka, Češka i Austrija, Mađarska).<sup>18</sup> Za razvitak radničkog pokreta bitni su srednjoevropski utjecaji na društveno angažirane radnike, socijalističke propagatore, organizatore radničkih društava, pokretače listova i praktičnih ekonomskih i političkih akcija. To su, potkraj 60-ih i u prvoj polovici 70-ih godina, utjecaji ajzenahske, a također i lasalijanske struje u njemačkoj socijalnoj demokraciji, programa iz Eisenacha (1869) i Neudörfla (1874), programa i ujedinjenja u Gothi (1875), organizacijskih rezultata socijalista u Njemačkoj, Austriji i Mađarskoj. Kasnije, u drugoj polovici 70-ih i u prvoj polovici 80-ih godina i na radnike u Hrvatskoj utječe rascjep između radikalnih i umjerenih socijalista.

I u Hrvatskoj prvi socijalisti pripadaju dvjema skupinama.<sup>19</sup> Pojedini intelektualci pružaju zanimljive biografske primjere.<sup>20</sup> Spomenimo Ljubu Babića (Ksavera Šandora Đalskog) koji je kao student, 1871, komunist, utopijske orijentacije a nije u tome sam. Na hrvatsko-bosanskoj granici nalazimo Pelagićeve suradnike, Kostu Ugrinića i Manojla Hrvaćanina, na početku 70-ih godina Bakunjinova pristašu u Švicarskoj. Oni su, s Pelagićem, predstavnici socijalističke skupine u ustanku duž bosansko-hrvatske granice 1875—76.

Neka su karakteristična obilježja tih slučajeva da socijalistička opredjeljenja nalazimo u širem sklopu progresivnih, demokratskih orijentacija; da postoji bliži odnos između socijalnorevolucionarnih i nacionalnooslobodilačkih preokupacija (pravaštvo; oslobođenje Bosne i Hercegovine); socijalistička su opredjeljenja prolazna, vezana za određena životna razdoblja i posebne okolnosti. Ti intelektualci nisu nosioci radničkog pokreta. Druga su skupina *radnici*. To su kvalificirani radnici, tipografi i obrtnički radnici značajnijih struka, koji su se razvili samoobrazovanjem, a mnogi i stjecanjem iskustava u različitim sredinama, kao sudionici u prostornoj pokretljivosti. U razvijenijim sredinama okupljaju se i bez prethodnih formalnih veza u radničke aktivne koji utemeljuju radnički pokret, prema praktičnim mogućnostima kojima raspolažu. Treba istaći zagrebački socijalistički krug tipografa i obrtničkih radnika, u kojem se 1868—1874.

<sup>18</sup> Malo neobičnim izrazom »geografska izvorišta« htjedoh podsjetiti da ideje nastaju na određenim prostorima i šire se u druge prostore, ali da to nije jedino važno, jer uz ta izvorišta postoje i »društvena izvorišta«, odnosno društvene okolnosti postanka i širenja tih ideja.

<sup>19</sup> Iako najprije spominjem intelektualce, time ne kažem da je radnički pokret proizašao iz njihove djelatnosti (usp. daljnji tekst o objema skupinama).

<sup>20</sup> Riječ je o pojedincima pa tim izrazom želim istaći da podatke o toj pojavi pružaju, u pravilu, biografska istraživanja i izvori, a izuzetno istraživanja društvenih grupa. — A zaista su i odabrani samo najkarakterističniji primjeri pojave koja je u Hrvatskoj manje istražena nego u nekim drugim našim zemljama. — Ipak je moguće uočiti i poneku skupinu intelektualaca. Spomenimo pokretače »naučno-literarnog žurnala« »Svijetlo« 1882. godine. Oni pripadaju krugu pravaških studenata u Zagrebu. Ističe se Ilija Milarov, Bugarin, ruski đak. Proglas »Svijetla« bio je zabranjen zbog nakane »da se šire u narodu načela socijalno komunistička«, odnosno jer »ističe socijalno-demokratsko načelo«. Usp. A. Flaker, Časopis »Svijetlo«, Zbornik radova (Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet), II, 1954, 133—144. Za širi kontekst tih pojava korisni su i neki drugi radovi Aleksandra Flakera i neki radovi Vinka Antića.

ističe tipograf Dragutin Kale. Od važnosti su slični aktivni, također od kraja 60-ih godina, u Osijeku, a sudeći po diferenciranijoj društvenoj organizacijskoj djelatnosti i u Rijeci i Puli.

*Prodor marksističke misli* u tim složenim okolnostima nije opća pojava nego jedna od posebnosti. Lj. Babić spominje i Marxa među piscima koji su na njega utjecali. Za radnike je bila važna ajzenahska struja, bliža Marxu i Engelsu, još od 1869. kada se spominje krug internacionalistički orijentiranih radnika u Zagrebu.

Spomenimo neka obilježja *prvih radničkih organizacija* u Hrvatskoj. Prevladavaju legalne organizacije, lokalne (u pojedinom gradu), strukovne (tipografske, nekih struka obrtničkih radnika), ali i opće (za obrtničke radnike jednog grada). Orijeantirane su više na unutarnju djelatnost članova — potporna i obrazovna — nego na odnose prema društvenoj zajednici u kojoj se nalaze. Pravila ih ograničuju na sekundarne društvene odnose članstva. Neke organizacije dosežu i do nekih primarnih, društveno-ekonomskih odnosa, što je u pravilu posljedica socijalističkih utjecaja. U njihovom djelovanju prepliću se određeni interesi obrtničkih radnika i obrtnika.

Nelegalne organizacije nalazimo kao aktive ili radne grupe za pripremanje legalnih akcija, kao što su grupe za osnivanje radničkih društava koje ostaju, polulegalno, na okupu u očekivanju potvrde pravila, pa ponekad, ilegalno, i nakon odbijanja nacrtana pravila. Takva su prijelazna razdoblja karakteristična za tipografe u Zagrebu 1868—70, za obrtničke radnike u Zagrebu 1869—73, a u Osijeku 1867—1875. Poseban je primjer klub za pokretanje lista »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund« u Zagrebu 1874. U drugim slučajevima nelegalno se okupljaju idejni istomišljenici. Važni su primjeri internacionalistički orijentiranih radnika u Zagrebu oko 1869. i kluba radikalnih socijalista u Zagrebu do sudskog procesa »anarhistima« (radikalnim socijalistima) 1884. godine.

Među organizacijama koje nisu formalno legalizirane nalazimo i prvu radničku organizaciju na jugoslavenskom prostoru — blagajnu Gajevih tipografa za bolesničke i putne potpore 1840. godine. Od nje će postupno nastati zagrebačko tipografsko društvo, uistinu osnovano 1868, a legalno konstituirano 1870. godine.

Potrebno je razmotriti *odnos između prvih socijalista i prvih radničkih organizacija*. Radnici socijalisti podržavaju osnivanje radničkih organizacija kakve su legalno moguće, jer potiču na korištenje svake mogućnosti društvenog organiziranja i aktiviranja radništva i malih obrtnika, a u pojedinim sredinama (osobito u Zagrebu i Osijeku) nastoje ostvariti svoj utjecaj, u nastojanjima da se potporna djelatnost proširi do podupiranja ekonomske borbe radništva (potpore štrajkašima), da obrazovna djelatnost dosegne do socijalne i socijalističke tematike, uz pomoć lektire, predavanja i drugih oblika, a društva uključuje u šira, pa i međunarodna povezivanja. Pojedini su napredni intelektualci npr. u Zagrebu i Osijeku, vanjski suradnici radničkih društava (predavanja, suradnja u novinama). U vezi su s time i neke od prvih represivnih mjera: zabrana »Radničkog prijatelja« i onemogućavanje pokretanja »Novog radničkog prijatelja«



1875—76; represalije protiv osječkog radničkog obrazovnog društva i osječkog socijalističkog kruga 1880—1882.

*Utjecaji međunarodnog radničkog pokreta na prve radničke organizacije u Hrvatskoj* proizlaze iz međunarodnog organiziranja tipografa u Austro-Ugarskoj i drugim zemljama (u Zagrebu ima takvih poticaja od 1840, a u Osijeku od 1862. godine), posrednog djelovanja Međunarodnog radničkog udruženja (preko Austrije), međunarodnog pokreta stvaranja radničkih obrazovnih društava koji djeluje u srednjoj Evropi od 60-ih godina (bečko društvo 1867), socijalističkog političkog organiziranja u Njemačkoj (Eisenach, lasalijanska struja, Gotha, 1869—1875), Austriji (kongres u Neudörflu 1874), Ugarskoj (od 1873),<sup>21</sup> zatim iz rascjepa između umjerenih i radikalnih socijalista u Austriji do sredine 80-ih godina, iz obnove socijalističke političke organiziranosti u Njemačkoj, Austriji i Mađarskoj i osnivanja Druge internacionale potkraj 80-ih godina.

Postoje i *međusobni utjecaji na jugoslavenskom prostoru*, pa za Hrvatsku treba zabilježiti dodire između socijalista u nekim vojvođanskim gradovima i zagrebačkog socijalističkog kruga, interes tog kruga, na sredini 70-ih godina, s izrazima simpatije i podrške za Svetozara Markovića i njegove pristalice i za prve pokušaje radničkog organiziranja u Srbiji, veze između tipografa u Srbiji i u Hrvatskoj (1874—75, zatim preko zagrebačkog lista »Tipografije«, 1884—86). Djelatnost Vase Pelagića u više naših zemalja obuhvaća i Hrvatsku i uključuje njegove prijatelje i pristalice u više hrvatskih gradova u međunarodno strujanje različitih socijalističkih ideja koje teče usporedo s početnim radničkim organiziranjem.

#### 4. Radnički pokret do razdoblja stvaranja socijaldemokratskih stranaka

U tom su razdoblju osnovne organizacije radničkog pokreta u Hrvatskoj izraz određenih početnih društvenih tendencija radništva, s funkcijama koje tome odgovaraju. Osnovne su tendencije okupljanje u vlastitim društvenim organizacijama, radi rješavanja nekih problema početnog položaja radništva, tako da radništvo postigne do nekog stupnja društveno priznanje i afirmaciju. Pomoć u nekim životnim krizama (bolest, putovanje radi posla, smrt radnika koji ima obitelj, nezaposlenost) na osnovi samopomoći, popunjavanje općeg obrazovanja i nekih elemenata stručnog obrazovanja, na osnovi samoobrazovanja i vlastite društvene obrazovne i kulturne djelatnosti glavne su svrhe osnivanja radničkih društava s potpornim, kulturnim i sekundarnim sindikalnim funkcijama. U Banskoj Hrvatskoj nalazimo iznimnu pojavu pokušaja zemaljskog povezivanja (1887—89) tadašnjih lokalnih radničkih društava. Oko toga se sukobljavaju dvije tendencije — socijalistička šireg okupljanja i umjerenosocijalistička, odnosno nesocijalistička, ograničenog okupljanja. Taj pokušaj nije uspio.

<sup>21</sup> Uključujući i poseban primjer organizacijskog utjecaja budimpeštanskih radničkih organizacija u Osijeku. Takve su neposredne veze sastavni dio radničkog pokreta u Osijeku do god. 1894/95.

Redakcije radničkih listova središta su okupljanja i povezivanja i u toj svojoj funkciji nadilaze ograničenja radničkih društava. U Zagrebu tako djeluje »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund« 1874—75. i »Radnički glasnik« 1887—89. i 1890. Nekoliko listova na talijanskom jeziku povremeno izlazi, između 1871. i 1891. u Puli i Rijeci. Listovi, npr., pokreću i neka politička pitanja, s radničkog gledišta, primjenjuju socijalističke ideje u društvenoj kritici, izvješćuju o međunarodnom socijalističkom pokretu.

U Zagrebu nalazimo u proljeće 1875. prvi pokušaj stvaranja radničke socijalističke stranke, tj. ne čvrste organizacije nego političkog okupljanja pristaša međunarodnog socijalističkog pokreta u Hrvatskoj s osloncem na spomenuti list i na pojedina radnička društva u kojima ima socijalista. Taj je pokušaj onemogućen zabranom »Radničkog prijatelja«.

U Hrvatskoj je od 1867. do 1890. osnovan veći broj radničkih društava. U većim radničkim sredinama (Zagreb, Osijek, Rijeka, Pula) nalazimo i više društava. Uz opća društva (za radnike raznih struka) nastaju i pojedina strukovna društva. Po funkcijama su potporna, obrazovna (kulturno-prosvjetna) i potporno-obrazovna. U Hrvatskoj prevladava spajanje obiju funkcija u zajedničkom društvu.

Kao što još nema radničkih stranaka nema ni organizacija za ekonomsku borbu — sindikata. Tarifni pokreti i štrajkovi povremena su pojava u važnijim gradovima (u Zagrebu i Rijeci, npr., od 1869. godine), bez organizacije ili s provizornom organiziranošću. Neka radnička društva, kao što su tipografsko i obrtničko-radničko u Zagrebu imaju, pod utjecajem socijalista, i sekundarne sindikalne funkcije (potpore za nezaposlene, prilozi za štrajkaše, posredovanje u zapošljavanju). Tipografsko društvo u Zagrebu funkcionira već i kao sindikat u prvom tarifnom pokretu 1869. i u prvom općem štrajku 1871—72, kada su štrajkaši i društvo izloženi represalijama gradskih vlasti.

Radnička su društva djelomična uporišta za ideološku, političku i ekonomsku borbu radništva, uglavnom ona u kojima djeluje prva generacija socijalista.

Od početka 90-ih godina dolazi vrijeme političkih stranaka i sindikata. Radnička društva, pogotovo ona pretežno ili isključivo potporna, postaju marginalna pojava u radničkom pokretu ili gube vezu s njime, izjednačavajući se s građanskim humanitarnim društvima. Njihove funkcije u radničkom pokretu preuzimaju sindikati i »druga generacija« kulturnih društava, tj. otvoreno socijalistička društva. Cjelokupnu ideološku, političku i ekonomsku borbu sjedinjuju radničke političke, socijaldemokratske stranke. Važna su u pokretu ona potporno-kulturna društva koja su u tom razdoblju postala strukovni sindikati (zagrebačko tipografsko društvo — Hrvatsko tipografsko društvo — postat će takav sindikat za Hrvatsku i Slavoniju).

## II. OSNIVANJE I DJELATNOST SOCIJALDEMOKRATSKIH STRANAKA I DRUGIH ORGANIZACIJA SOCIJALISTIČKOG RADNIČKOG POKRETA U HRVATSKOJ DO PRVOGA SVJETSKOG RATA

### 1. Osnivanje socijaldemokratskih stranaka

Do 90-ih godina porasla je društvena podloga radničkog pokreta. Zagreb ima 1890. oko trećinu radničkog stanovništva, slično je u Osijeku, a u Rijeci nalazimo taj udio radništva još 1870. godine. Radnički je pokret od 60-ih do kraja 80-ih godina iskoristio svoje tadašnje mogućnosti i bila su nužna nova rješenja za organiziranje ideološke, političke i ekonomske borbe radničke klase. Veoma su važni poticaji međunarodnog razvitka: osnivanja Druge internacionale, obnove socijaldemokratskih radničkih stranaka u Njemačkoj, Austriji i Ugarskoj, pokreta prvomajskih manifestacija (već 1890. u Zagrebu, Rijeci i Varaždinu, a u posebnom obliku na Labinštini).

Isprva je otvoreno pitanje obuhvaćanja dijelova Hrvatske, prema dualističkoj podjeli, austrijskom i ugarskom strankom. Pravi su nosioci novog razvitka samostalni socijalistički aktivisti u Zagrebu, Rijeci i Trstu (s utjecajem u Istri). U Trstu djeluje *Confederazione Operaia Internazionale*, 1888—1891, u Rijeci *Confederazione Operaia*, 1890. U Zagrebu je obnovljen »Radnički glasnik«, 1890, nastaju osnove o povezivanju hrvatskih i slovenskih socijalista, ostvaruju se prva masovna okupljanja, u vezi s manifestacijama 1. svibnja. Iskušavaju se različite organizacijske mogućnosti. Khuenov režim ne dozvoljava osnivanje sindikata, sindikalno-kulturnih i političko-kulturnih društava, pa se socijalisti organiziraju i ilegalno i legalno. Osnivaju ilegalne strukovne sindikate, a 1892. pokreću »Slobodu«, legalni, otvoreno socijalistički list. Organiziraju brojne sastanke, skupštine i manifestacije. Obnovljeni socijalistički aktivisti u Osijeku djeluju od 1893, u vezi je s Budimpeštom i Zagrebom. Socijalističke skupine povezane sa Zagrebom javljaju se u Rijeci i u više gradova Hrvatske i Slavonije. Nakon što su uspostavili vezu s Internacionalom (Ivan Ancel ide na kongres u Zürichu 1893. i tamo objavljuje zanimljiv izvještaj o »hrvatskoj socijaldemokratskoj stranci«) i razjasnili — 1894. godine — odnose sa ugarskom strankom i sa socijalistima u Osijeku (stranka i Osječani prihvaćaju zamisao o nezavisnoj organizaciji u Hrvatskoj i Slavoniji, s Osijekom), zagrebački socijalisti su organizirali osnivanje *Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji* (SDSHiS), u Zagrebu 8—9. rujna 1894.

*Lega Sociale-Democratica*, čije je sjedište u Trstu, djeluje od 1894. i u Istri.

Za daljnji je razvitak važna reorganizacija austrijske socijalne demokracije, provedena osnivanjem nacionalnih sekcija — uistinu samostalnih stranaka. U Hrvatskoj djeluju dvije od njih. *Jugoslavanska socialno-demokratska stranka* (JSDS), čije osnivanje 1896. podupire SDSHiS, trebalo je da obuhvati sve jugoslavenske socijaliste u Austriji, od bečkog jugoslavenskog aktiva do Dalmacije. *Jadranska sekcija* djeluje kao pre-

težno talijanska *Socijaldemokratska stranka Primorja i Dalmacije* (1897), u Hrvatskoj uglavnom u nekoliko gradova s većim brojem talijanskih radnika (Pula, Rovinj, Zadar). U Istri ima svojih pristaša (u prvom redu u Puli) i JSDS. Dalmatinski socijalisti su u prvoj fazi svoga javnog istupanja u Zadru, Splitu i Dubrovniku 1897—98, a u vezi su s obje sekcije i sa SDSHiS.

Daljnje promjene dograđuju taj sistem na početku našeg stoljeća. Jadranska sekcija djeluje od 1902. kao *Sezione italiana adriatica*. Dalmatinski socijalisti mimo dotadašnjih sekcija proglašuju 1902. osnivanje *Socijaldemokratske stranke u Dalmaciji*. Održavaju veze s obje spomenute sekcije (JSDS i Jadranskom sekcijom), preko Trsta, a dijelom i Istre, sa SDSHiS i sa socijalistima u Bosni i Hercegovini. U Puli se čvršće organizira hrvatsko-slovenski socijalistički aktiv 1907. godine, osniva *Radničko obrazovno društvo*, a ono će biti oslonac za osnivanje *Pokrajinske organizacije* JSDS za Istru. U Istri, kao i u nekim drugim austrijskim pokrajinama, djeluju dvije sekcije. Treba napomenuti da ta podjela vrijedi za političke organizacije, a ne i za sindikalne i zadružne. Talijanski socijalisti djeluju više u zapadnoj, a hrvatsko-slovenski u istočnoj Istri. Obje se grupe sastaju u Puli.

Obnovljeni radnički socijalistički pokret u Rijeci ima 1901. oslonac u *Confederazione Operaia per Fiume e suo territorio*, a u velikom štrajkaškom pokretu 1902. nastaje višenacionalni (pretežno hrvatsko-talijansko-madžarsko-njemačko-češki) socijalistički aktiv koji će i nakon zabrane *Confederazione* djelovati samostalno, s osloncem na *Circolo di studi sociali* i sindikate. Od 1908. godine javno istupa kao *Međunarodna socijalistička stranka, Odjel Rijeka* ili, kraće, *Socijaldemokratska stranka Rijeke*. Riječani, kao i Dalmatinci, održavaju veze na više strana.

Na tu je organizacijsku složenost bitno utjecao dualistički sustav, sa svojim brojnim i različitim posljedicama.

I socijalisti u Hrvatskoj usvajaju Hainfeldski program, a uvažavaju i Erfurtski program. Hainfeldski je program usvojila, u nešto slobodnijem prijevodu, i SDSHiS. Rad na vlastitom programu 1895—96. ostao je zapravo nezavršen. Nacrt programa bio je obavljen, ali su važni dijelovi bili zabranjeni. Formalno je usvojen okrnjeni nacrt programa, a uistinu se uvažava potpuni nacrt. Kongresi i konferencije donose različite dokumente programskog značaja o različitim posebnim temama.

Osnovni je programski cilj socijalistički društveni preobražaj, ali u uvjetima stabilnosti Austro-Ugarske i svjetskog kapitalističkog sistema programsko je težište na društveno-političkoj kritici i na borbi za minimalni ili taktički program radničkih zahtjeva, u povezanosti s motivima društveno-političke kritike.

## 2. Klasna i politička borba

Sindikalni pokret i ekonomska borba  
Sindikati i socijaldemokratske stranke

I u Hrvatskoj je organiziranje radničke klase za ekonomsku i političku borbu i vođenje tih borbi bitna preokupacija socijalista.

Sindikalno organiziranje pokazuje prilično sličnosti s političkim. U Hrvatskoj i Slavoniji nastao je samostalni sistem sindikalnih organizacija — počev od zagrebačkih sindikata iz prve polovice 90-ih godina — koji je do 1907. bio ilegalan. Austrijski i ugarski sindikati djeluju u ostalim područjima, a nekoliko manjih podružnica imaju i u Hrvatskoj i Slavoniji. Sindikati u Rijeci obnavljaju se od početka našeg stoljeća, povezuju se s odgovarajućim savezima u Ugarskoj i u Banskoj Hrvatskoj, ali zapravo djeluju samostalno i međusobno se povezuju unutar grada (*Ujedinjena sjedišta radničkih organizacija*). Sindikati u Istri i Dalmaciji u sastavu su austrijskih saveza, istarski su regionalno povezani s Trstom, a dalmatinski se zbog slabije razvijenosti pokreta ne vežu u zemaljske strukovne saveze. Sindikalni pokret nije se dijelio prema nacionalnoj pripadnosti, ali je nacionalni sastav lokalnih i regionalnih organizacija, njihovog članstva i aktivista različit, prema sastavu radničkih grupacija. Najveći dio sindikata sačinjava sindikalnu komponentu socijalističkog radničkog pokreta.<sup>22</sup> Ima posebnih slučajeva neutralnih sindikata. Takvo je *Hrvatsko tipografsko društvo* koje je zajednička organizacija socijalista i njihovih protivnika, pa njihovo suparništvo održava društvo u neutralnosti, tj. izvan socijalističkog sindikalnog pokreta.

Protusocijalističke struje u radničkom pokretu (hrvatski i talijanski kršćanski socijali, hrvatski pravaški radnici, slovenski i hrvatski »narodni radnici«) nastoje osnivati i alternativne sindikalne organizacije.

Socijalistički sindikati tijesno su povezani sa socijalističkim strankama. U Banskoj Hrvatskoj sindikati su ilegalni do 1907, a SDSHiS od 1897. ne smije imati vlastite mjesne organizacije (jedna je banska naredba, u sklopu protusocijalističke represije te godine, zabranila svim strankama »političke klubove«, tj. mjesne organizacije), pa stranka i sindikati djeluju kao cjelina. Nakon legalizacije 1907. izgrađuje se organizacijska paralelnost SDSHiS i sindikata, ali zbog razvojnih problema pokreta i različitih kriza u ekonomskoj borbi i političkim odnosima (npr. izvanrednog režima Cuvajevog komesarijata 1912—13) ostaje tijesna povezanost. U Istri su političke organizacije podijeljene po nacionalnoj pripadnosti, a s njima i političko-kulturne, a sindikalne i zadružne nisu. U Rijeci i u Dalmaciji i političke i sindikalne organizacije održavaju vanjske veze u više smjerova (prema Hrvatskoj i Slavoniji, Ugarskoj, Austriji) ali su uistinu samostalne, pa su i međusobno samostalno povezane.

Prevladavaju strukovni sindikati. To su ujedno, pretežno sindikati kvalificiranih radnika (u obrtu i industriji, u stamparijama obuhvaćaju slagare

<sup>22</sup> Ovo je mjesto povod za napomenu o nekim izrazima kojima se služim u svojim radovima. Socijalistički radnički pokret (ili »socijalnu demokraciju« — u smislu pokreta) shvaćam kao složenu društvenu pojavu, a zbog toga i organizacijski složenu pojavu. Organizacije za političku borbu (socijaldemokratske radničke stranke i njihovi zasebni dijelovi) čine političku komponentu, a organizacije za ekonomsku borbu (sindikati) sindikalnu komponentu. Treća su komponenta organizacije s posebnim, dopunskim funkcijama (kulturne, zadružne, ženske, omladinske, sportske). U organiziranom i organizacijski razvijenom pokretu sve su te komponente povezane. Osobito ih povezuje ideološka borba radničke klase. V. daljnji tekst ovog poglavlja.

i strojare). Od sindikata industrijskog tipa najznačajniji su rudarski, željezničarski i pomorski. Dalmatinski i istarski rudari imaju udjela u austrijskom sindikatu rudara, u Hrvatskoj i Slavoniji i u Rijeci djeluje sindikat željezničara Mađarskih državnih željeznica, a u Zagrebu i sindikat Južnih željeznica, a Rijeka i Trst središta su sindikata pomoraca. Od općih sindikata važan je *Opći radnički savez u Hrvatskoj i Slavoniji* koji je u razdoblju legalizacije osnovan kao organizacijsko rješenje za nekvalificirane radnike u industriji i drugim privrednim granama. U istočnoj Hrvatskoj, sa Srijemom, djelovali su i sindikati poljoprivrednih radnika. U Hrvatskoj nalazimo i profesionalne sindikate — dnevničara, bankovnih i drugih činovnika, u pomorstvu i u grafičkoj industriji (tj. za druge profesije osim slagara i strojara).

I u Hrvatskoj je zaštita i unapređivanje ekonomskih interesa članova najvažnija funkcija sindikata. Pretežna većina sindikata su i političke organizacije — socijalistički i protusocijalistički sindikati zbog svojih idejno-političkih opredjeljenja, tipografski zbog različitih angažiranja tipografa izvan sindikata i suparništva unutar sindikata. Kao socijalne organizacije sindikati su imali i potporna funkciju, dopunjujući ili zamjenjujući radnička potporna društva iz ranijeg razdoblja. Kulturna funkcija sindikata dolazila je do izražaja u kulturnoj djelatnosti unutar sindikata i u vezama između sindikata i radničkih kulturnih društava.

I u Hrvatskoj je trajni problem okupljanje što većeg dijela radništva u sindikate i održavanje kontinuiteta organizacija. I u najuspješnijim razdobljima, sindikati okupljaju manjinu radništva (tako, u Banskoj Hrvatskoj oko 1906. godine 20% radništva — oko 13.000 radnika). Tarifni i štrajkaški pokret ima iste ciljeve kao i u drugim zemljama: postepeno skraćivanje radnog dana — konačni je cilj 8-satni rad, ali je malo gdje dosegnut, jer je otpor toliki da se borba za kraći radni dan mora voditi u etapama; u vezi je s time borba za ograničavanje ili eliminiranje nedjeljnog i noćnog rada i priznanje 1. svibnja za radnički praznik; povećavanje nadnica, uz eliminiranje načina obračuna i isplata koji su za radnike nepovoljni. Povrh toga vodi se borba za priznavanje sindikalne organizacije i kolektivnog ugovaranja kao javnopravnog čina. Niz je ciljeva iz sfere radnih odnosa: primanje na posao i otkazivanje posla, reguliranje rada žena, djece, naučnika (šegrti), pomoćnih radnika. Drugi se ciljevi odnose na higijensko-tehničku zaštitu i društveni standard.

U borbi za postupno ostvarivanje ciljeva obično se izmjenjuju navalni i obrambeni štrajkovi: za nove tekovine, za njihovu obranu i za proširivanje postignutih tekovina.<sup>23</sup>

<sup>23</sup>»Navalni« i »obrambeni« štrajkovi su izvorni izrazi, a nalazimo ih ne samo u izvorima o pojedinim štrajkovima nego su i jedno od mjerila u sindikalnim statistikama i analizama štrajkaškog pokreta. U »navalnom« štrajku radnici se bore s poslodavcem za nove tekovine ekonomske borbe, na osnovi vlastitih zahtjeva. U većini slučajeva postignute tekovine treba braniti od pokušaja poslodavca da ih ne primjenjuje, samovoljno mijenja ili potpuno otkáže. Tada su radnici u obrambenom štrajku. Jači sindikati, posebno u važnijim radničkim središtima, vode naizmjenično navalne i obrambene ekonomske borbe. Borbe se vode u prvom redu oko kolektivnih ugovora.

Najčešći su ekonomski štrajkovi, ali se u razdoblju od početka stoljeća do svjetskog rata javlja i znatan broj političkih štrajkova, najčešće u obliku kraćih obustava rada u sklopu političkih demonstracija.

O generalnim štrajkovima socijalisti imaju različita mišljenja (u SDSHIS su vođene žive diskusije o tome), ali oni se javljaju u praksi pojedinih organiziranih radničkih struka u većim gradovima kao opći strukovni štrajkovi i u većim gradskim radničkim grupacijama. Općih štrajkova u gradovima bilo je u Rijeci, Zagrebu, Osijeku, Srijemskoj Mitrovici, Slavonskom Brodu, Splitu i Puli. Najveći broj sudionika — 30.000 — nalazimo u Zagrebu 1907. Riječko-sušačka grupacija šest je puta išla u generalne štrajkove (1906. sa 15.000 sudionika), zagrebačka četiri. U Splitu je 1909. sudjelovalo do 10.000 radnika i težaka. Među strukovnim štrajkovima treba istaći štrajk na Mađarskim državnim željeznicama 1904. godine.

Strukovni su generalni štrajkovi ekonomski, a gradski politički ili ekonomsko-politički, osobito u vezi s borbom za opće pravo glasa.

U strukturi štrajkova znatan je udio štrajkova solidarnosti. Neki su od najvećih štrajkaških pokreta takvi štrajkovi.

Spontani, neorganizirani štrajkovi ili štrajkovi s privremenom organizacijom česta su početna pojava i u XIX st. i u širenju štrajkaške borbe u prvom desetljeću XX stoljeća, kada se javljaju uz brojne organizirane štrajkove. Takvi štrajkovi otvaraju značajne mogućnosti organiziranja radništva (npr. štrajkaški pokret na Rijeci 1902. od bitne je važnosti za trajnije organiziranje radničkoga socijalističkog pokreta u tom gradu), ali naglašavaju i osjetljive probleme održavanja pokreta i organiziranosti nakon postignutog uspjeha ili doživljenog poraza, odnosa između organiziranog radništva koje je već postiglo neke tekovine i mnogobrojnoga neorganiziranog radništva, između radničkih grupacija u većim i oštrijim previranjima i vodstava radničkih organizacija, posebno u čestim slučajevima sjedinjenog istupa poslodavaca i vlasti protiv štrajkaša.

Sindikalni pokret tijesno je povezan s političkim i taj je odnos sastavni dio njegovog razvitka i djelovanja. Unatoč varijanti u organizacijskim odnosima treba istaći da sindikalne i političke organizacije bitno povezuje ideološka borba, kao jedan od bitnih oblika klasne borbe, s njenim oblicima socijalističkoga idejnog obrazovanja i odgoja, socijalističke društvene kritike i neposredne ideološke konfrontacije.

U tim su funkcijama i neke dopunske organizacije socijalističkoga radničkog pokreta. Posebne omladinske organizacije nalazimo u Istri, na Rijeci i u Dalmaciji. S njima su i sa sindikatima ili neposredno sa strankom u vezi i neke organizacije radnica. »Druga generacija« radničkih kulturnih društava, tj. otvoreno socijalistička društva (u Banskoj Hrvatskoj se mogu legalizirati tek od 1905. godine) također je sastavni dio pokreta. Takva društva nalazimo u svim dijelovima Hrvatske. Pokretu pripadaju i radničke zadružne organizacije različitih tipova, npr. nakladne (»Naša snaga«, »Pravo naroda«) i za izgradnju radničkih domova (najuspješnija je bila ona u Slav. Brodu). U Istri su zadruga relativno i razvijenije nego u Banskoj Hrvatskoj. U predratnom razdoblju nastaje i više radničkih sportskih društava (npr. u Zagrebu, Osijeku, Puli i Splitu).

Sve su to, dodajmo, i preduvjeti za masovnija okupljanja u većim sredi-nama. U Zagrebu SDSHiS može okupiti u važnijim manifestacijama (svibanjske proslave, veliki zborovi i povorke s obustavom rada) do 20.000 sudionika, a ponekad i više.

Političke borbe. Odnosi prema režimima, buržoaziji, militarizmu

Socijalistički radnički pokreti u Hrvatskoj nalaze se, prirodno, od svog postanka u trajnoj političkoj oporbi. Posebno oštro istupaju protiv *režima* koji potpuno provode intencije dualističkog sustava gospodarenja Hrvat-skom, bilo da su formalno ustavni kao što je režim Khuena-Héderváryja 1883—1903, bilo da su neustavni (primjer Cuvajeva komesarijata 1912—13).

Prema *građanskoj oporbi* socijalisti imaju diferenciraniji odnos. U pravilu, socijalisti su protivnici i opozicionoj buržoaziji, kao što su i sve građan-ske stranke protosocijalistički orijentirane, ali u nekim slučajevima soci-jalisti podržavaju građanske političke skupine koje iznose nove, napred-nije političke i kulturne ideje ili otvaraju nove mogućnosti političke borbe protiv posebno reakcionarnih režima, unutar granica političke taktike u određenim situacijama. Primjere nalazimo potkraj 90-ih godina u odnosima između socijalista i Napredne omladine koja nije socijalistička, što je socijalistima jasno, ali je prva građanska politička skupina koja pokazuje značajno razumijevanje za socijaliste upravo u najtežem raz-doblju protosocijalističke represije Khuenova režima. Iz njenih redova dolaze prvi intelektualci koji se barem na neko vrijeme uključuju u soci-jalistički pokret korisnom političko-kulturnom suradnjom (posebno u Zagrebu i u jugoslavenskom socijalističkom aktivu u Beču). Daljnji su primjeri povremena taktička suradnja s građanskom opozicijom u posljed-njim godinama Khuenova banovanja (od 1899), suradnja u narodnom pokretu protiv mađarske hegemonije 1903, početna podrška SDSHiS osnivanju Hrvatsko-srpske koalicije, zbog novih mogućnosti borbe pro-tiv postkhuenovskog političkog stanja. Elementa povremenog i djelomič-nog idejno-političkog približavanja ima — na osnovi neprijateljstva pre-ma Austro-Ugarskoj i dualističkom sustavu — u odnosima s progresivni-jim građanskim političarima kao što su Frano Supilo na Rijeci i Josip Smodlaka u Splitu i sa jugoslavenskom nacionalnorevolucionarnom omla-dinom.

Socijalisti u Hrvatskoj podržavaju neke *reforme* koje su bliske njihovom minimalnom programu, kao što su opće pravo glasa kao element izbornog sustava za Carevinsko vijeće u austrijskom dijelu Monarhije i neke teko-vine socijalnog i radnog zakonodavstva na austro-ugarskim pravnim po-dručjima, iako ograničenja tih tekovina građanskoga političkog i pravnog sistema i dalje podvrgavaju društveno-političkoj kritici.

I socijalisti u Hrvatskoj imaju kao i ostali socijalisti negativan stav prema *militarizmu* kao društveno-političkom faktoru. Izražavaju ga načelno u različitim povodima i s domaćim i s međunarodnim primjerima, u dnevnoj agitaciji (u štampi i na političkim skupovima), a tu kritiku često



uklapaju u gledišta o ratu i o određenim ratovima. O tome imaju ista gledišta kao i međunarodni socijalistički pokret.

Vrlo je oštar odnos socijalista u svim dijelovima Hrvatske prema *ideološko-političkoj djelatnosti crkava*, na prvom mjestu katoličke crkve. Socijalisti ne ističu javno ateizam, pazeći da ih to ne izolira od javnosti i od pučanstva — mada su u jadranskom pojasu, pod utjecajem oštine talijanskog protuklerikalizma i u tome manje obazrivi — ali u svojoj društvenoj kritici posebno obuhvaćaju crkvu (u užem smislu, tj. kler) kao jedan od bitnih faktora kapitalističkog društva, a suprotstavljanje klerikalizmu smatraju jednim od glavnih ciljeva političke borbe. Posebno reagiraju na protusocijalističko djelovanje crkve, općenito i među radništvom posebno, tako da u toj borbi obuhvaćaju i klerikalizam i kršćanski socijalizam, jer se od sredine 90-ih godina moraju boriti i s radničkim skupinama koje se služe vjerom i crkvom u borbi protiv socijalista. Prisutnost svećenstva jedno je od socijalističkih mjerila za ocjenjivanje političkih stranaka, jer svako političko djelovanje svećenika ocjenjuju kao klerikalizam. Takav je pristup i određeno opterećenje za odnos talijanskih, a i hrvatskih i slovenskih socijalista prema hrvatsko-slovenskom nacionalno-političkom pokretu u Istri.

Protuklerikalna je borba i element približavanja socijalista nekim društveno-političkim strujama, kao što su slobodni mislioci u Zagrebu i napredna struja u pokretu učitelja u Banskoj Hrvatskoj.

#### Građanske slobode i radničko zakonodavstvo

*Borba za građanske slobode i radničko zakonodavstvo* proizlazi iz socijalističkog minimalnog ili taktičkog programa u kojem su te točke znatno važne.<sup>24</sup>

Borbu za *građanske slobode* socijalisti shvaćaju kao pretpostavku za demokratizaciju političkih odnosa koja bi socijalistima olakšala političko djelovanje, a u toj borbi — zbog njenog šireg značenja — socijalisti lakše mogu postati društveno-politički faktor.

*Radničko zakonodavstvo* jedna je od dviju komponenata poboljšanja društveno-ekonomskog položaja radništva. Prvu čini borba za organizirani odnos radništva prema poslodavcima i za kolektivno ugovaranje tarifnih i radnih odnosa. Drugu čini zakonodavna intervencija države u radnim i socijalnim odnosima kao dio uspostavljanja organiziranog odnosa između radništva, poslodavaca i države. Socijalistički radnički pokret teži za tim da postane činilac i u tom odnosu.

U Austro-Ugarskoj, Ugarska ima reakcionarnije odnose na području *građanskih sloboda* od Austrije, a Banska Hrvatska od Ugarske. Dok Banska Hrvatska, npr., ima jedva 2% birača, a Ugarska nešto više od 6%, u austrijskim pokrajinama, kao što su Dalmacija i Istra, nalazimo oko 20—21% birača. Banska Hrvatska zaostajala je od Ugarske i Austrije i u pogledu drugih građanskih sloboda. Za društva, npr., vrijedi jedan od

<sup>24</sup> U dva odlomka koji slijede dajem najprije opći osvrt na značenje te borbe u shvaćanjima socijalista u Hrvatskoj (i ne samo u njoj), a zatim dajem o obje komponente te borbe glavnije podatke s posebnim ocjenama koje uz to idu.

Bachovih patenata iz 50-ih godina, a za sastanke i skupštine nedovoljno liberalan zakon iz vremena relativno liberalnog Mažuranićevog banovanja (donesen 1875).

Na prijelazu stoljeća karakteristični su istodobni reakcionarni režimi s protusocijalističkom represijom na širem području. Kálláyeu, Bánffyjev, Khuenov i Đorđevićev režim »pokrivaju« istodobno Bosnu i Hercegovinu, Ugarsku s Rijekom, Bansku Hrvatsku i Srbiju.

Među kasnijim pojavama spomenimo da su u Banskoj Hrvatskoj 1906. za vlade Hrvatsko-srpske koalicije uvedene neke reforme koje su u političkim odnosima ponešto, skromno, ublažile khuenovsko i postkhuenovsko nasljeđe. U Austriji su 1907. djelomično demokratizirani izbori za Carevinsko vijeće općim pravom glasa, u V kuriji, a u Banskoj Hrvatskoj je pravo glasa 1910. prošireno, ali na samo 7,4% stanovništva. No i dalje ostaju reakcionarni izborni sustavi za pokrajinske izbore u Austriji, za županijske izbore u Ugarskoj i u Banskoj Hrvatskoj, te za gradske i općinske izbore. Za razdoblje uoči svjetskog rata karakteristična su i izvanredna, neustavna stanja, posebno u Banskoj Hrvatskoj. Razvijenih i stabilnih političkih sistema građanske demokracije nema ni u Hrvatskoj. Zbog toga socijalistička borba za građanske slobode ima poseban smisao i značenje.

Na području *socijalnog i radničkog zakonodavstva* bilo je nekih dostignuća na svim pravnim područjima Austro-Ugarske. Uvedeno je socijalno osiguranje, zakonski je reguliran nedjeljni rad, organizirano je posredovanje u radnim sporovima. Socijalisti kritiziraju ograničenja i slabosti na tom području, ali sudjeluju u organizacijama za socijalno osiguranje (okružne blagajne) i u povjerenstvima za radne sporove. Zbog isključenja radnika iz biračkog tijela, izbori za spomenute organizacije dobivaju u većim radničkim sredinama, posebno u Zagrebu, političko značenje. Socijalisti se na njima odmjeravaju s protusocijalističkim radničkim skupinama.

### Opće pravo glasa. Izbori. Parlamentarizam

*Borba za opće pravo glasa* dolazi na prvo mjesto u borbi za političke slobode, jer je demokratizacija izbornog sustava bitan dio demokratizacije političkog sistema. Taj je sistem u dijelovima Hrvatske tako složen i s toliko ograničenja da je radništvo stvarno, a za gradske izbore i formalno, izričito, isključeno iz biračkog tijela.

Socijalisti se bore za uvođenje općeg prava glasa tamo gdje ga uopće nema, a također i za njegovo proširivanje, odnosno za smanjivanje i ukidanje različitih ograničenja. Karakteristično je da su u tome prilično izolirani, jer je građanska opozicija za prošireno pravo glasa, a ne za opće pravo kako ga shvaćaju socijalisti. Opće pravo glasa jedan je od lajtmotiva socijalističke agitacije.

*Sudjelovanje na izborima* nema za socijaliste u Hrvatskoj bitno značenje — što ne znači da im je beznačajno — jer najveći dio radništva nema biračko pravo. Ima izbora na kojima socijalisti i ne mogu sudjelovati. Na izborima se socijalisti pojavljuju i zato da iskoriste i tu mogućnost javnog

istupanja i da izbroje jedan dio svojih pristaša, a da ne računaju na izborni uspjeh. Tako rade u Banskoj Hrvatskoj, a i to im je različitim mjerama oštro onemogućavano, osobito — u vezi s njihovim djelovanjem na selu — uoči saborskih izbora 1897. Samo su jednom — s V. Koraćem kao kandidatom — postigli izbornu pobjedu — u Šidu 1908 — jer u Srijemskoj županiji imaju nešto više pristaša i među biračima (srednje seljaštvo; dio građanstva u Šidu). Zbog šireg prava glasa u Austriji, izbori imaju veće značenje za socijaliste u Dalmaciji i Istri. Ipak, ni u Dalmaciji ne mogu računati na izborne pobjede, mada u važnijim gradovima (Split, Zadar) mogu dobiti dio glasova. Zamjetnija je skupina od nekoliko tisuća socijalističkih glasova u Istri — kadšto podijeljena između brojnijih talijanskih i jugoslavenskih kandidata, kadšto zajednička. Hrvatska Istra doduše je relativno nešto manje značajno izbornu područje za Talijansku jadransku sekciju, čije je središte Trst, a i za JSDS, čija su središta Trst i Ljubljana, ali su socijalistički glasovi u njoj ipak primjetnija politička pojava te vrste nego u drugim dijelovima Hrvatske.<sup>25</sup>

Nesumnjivo, ni u jednom dijelu Hrvatske socijalisti ne mogu računati na veći izborni uspjeh u razmjerima zemlje ili pokrajine. Postižu poneke relativne uspjehe u pojedinim izbornim jedinicama, npr. u dijelovima Istre, a ponegdje i na gradskim i općinskim izborima. U Osijeku su, npr., uspijevali ući u gradsko zastupstvo.

U Banskoj Hrvatskoj za socijaliste se javlja problem dodira s kojom građanskom oporbenom skupinom ili s pojedinim političarima i suradnje s onima od njih koji su zbog svojih liberalnijih i demokratskih pogleda voljni da socijaliste zastupaju i brane, u slučajevima policijskih i sudskih progona i neprimjenjivanja ili kršenja i onako ograničenih građanskih sloboda, saborskim interpelacijama i debatama. Takva se ograničena suradnja javlja još u razdoblju osnivanja SDSHiS i u narednim godinama Khuenova režima, a i kasnije.

Zbog ograničenih izbornih mogućnosti za socijaliste se javlja i dilema da li podržati neku građansku stranku ili nekoga građanskog kandidata osobno, npr. u slučajevima užih izbora. Najznačajniji takav slučaj dogodio se na izborima za Carevinsko vijeće 1907. Na užim izborima u puljskom okrugu vodstvo Talijanske jadranske sekcije opredijelilo se za kandidata Talijanske liberalne stranke (uistinu veoma konzervativne), a protiv kandidata Slovensko-hrvatske narodne stranke, smatrajući je, zbog prisutnosti svećenika, klerikalnom, dok je ta stranka zapravo uvelike demokratska (zbog svoje društvene podloge i društvenih konzekvencija svojih nacionalnih ciljeva). Ta je procjena imala nepovoljnih posljedica za istar-

<sup>25</sup> Imam u vidu područje na kojem djeluju obje stranke — nacionalne sekcije i izborne rezultate (broj glasača i izabranih poslanika). Talijanska jadranska sekcija djeluje u Istri, u prvom redu zapadnoj, u Trstu, u furlanskom dijelu Gorice i Gradiške, u Gorici i u Trentinu, a JSDS u Istri, u prvom redu istočnoj, u Trstu, slovenskom dijelu Gorice i Gradiške, u Kranjskoj i u južnom dijelu slovenske Štajerske. Izborni rezultati pokazuju da je težište izborne borbe obiju stranaka izvan hrvatske Istre. Usp. V. Melik, *Volitve na Slovenskem 1861—1918*, Ljubljana 1965. Na važnim izborima za Carevinsko vijeće 1907. u Istri socijalisti dobivaju 4160 glasova (3638 Talijanska jadranska sekcija, a 522 JSDS), na izborima 1911. 4719 glasova, na izborima za istarski sabor 1914. u »općem razredu« 5121 glas.

ske socijaliste, jer je otežavala međunacionalnu suradnju socijalista, smanjivala političku distancu talijanskih socijalista prema »njihovoj« buržoaziji, odvojila dio hrvatskih i slovenskih radnika od socijalista i svrstala ih uz Hrvatsko-slovensku narodnu stranku (u »Narodnoj radničkoj organizaciji«). Pozitivan je rezultat bila reakcija JSDS koja je dovela do osnivanja Radničkog obrazovnog društva u Puli i Pokrajinske organizacije JSDS za Istru.

*Parlamentarna borba* nema za socijaliste u Hrvatskoj veće značenje. Socijalistički poslanici iz hrvatskih pokrajina Austrije (zapravo samo iz Istre) pripadaju raznim socijalističkim strankama — nacionalnim sekcijama i manji su dio socijalističke parlamentarne frakcije, tako da nisu zaseban faktor. U Banskoj Hrvatskoj socijalistički je poslanik 1908. zapažen ali epizodni slučaj u kratkotrajnom saborskom sazivu. Treba dodati da se socijalisti u Hrvatskoj u svojoj agitaciji prilično služe parlamentarnim uspjesima drugih socijalističkih pokreta.

### 3. Odnos prema seljaštvu i agrarnom pitanju

Za socijaliste u Hrvatskoj i Slavoniji posebno vrijedi da doktrinarna i programska ograničenja socijalističkog odnosa prema seljaštvu i agrarnom pitanju nadilaze u svojoj praksi šire istinske interese za seljaštvo, posebno u socijalističkoj društveno-političkoj kritici koja obuhvaća mnoge motive iz života seljaštva. Zbog sudjelovanja socijalističke skupine iz Majura (kod Kostajnice), seljačko je pitanje bilo zastupljeno i na osnivačkom sastanku SDSHiS. Nacrt programa stranke obuhvatio je i seljačko pitanje — u jednom od cenzuriranih dijelova. Društvena podloga socijalističkog pokreta, njegove organizacije i polja utjecaja protežu se i na sela. Regionalno, to se odnosi u prvom redu na veći dio Srijemske županije i na Hrvatsko zagorje, osobito u zapadnom dijelu. Političko organiziranje siromašnog seljaštva na sredini 90-ih godina (1894—97) doživjelo je slom u represiji 1897, ali se obnavlja, kao i čitav pokret, u toku prvog desetljeća, poslije narodnog pokreta 1903, no i dalje je regionalno ograničeno. To vrijedi i za sindikalno-političko organiziranje poljoprivrednih radnika, za zadružno-političko organiziranje malih, a ponegdje (u Srijemu) i srednjih posjednika. U vezi s time, Šid je postao jedno od regionalnih središta SDSHiS.<sup>26</sup>

U Hrvatskom zagorju javljaju se socijalistički i specifični »narodnosocijalistički« utjecaji na seljake-rudare.

Uz lokalne socijalističke utjecaje na selu nalazimo — što vrijedi za sve dijelove Hrvatske — utjecaje na radnike-seljake oko većih i srednjih gradova, u pogonima koji se nalaze u okolici većih gradova ili na seoskim područjima, a i na seljake nadničare u gradovima i oko njih, na različitim gradilištima. U tim skupinama nalazimo niz slučajeva bunta, spontanih štrajkova, ali i — makar i privremeno — sindikalnog organiziranja i sudjelovanja u socijalističkim masovnim akcijama.

<sup>26</sup> Dodajmo, da djelovanje mađarskih socijalista na selu obuhvaća i današnji hrvatski dio Baranje.

#### 4. Stavovi prema nacionalnom pitanju, jugoslavenstvu i federaciji

Klasno i nacionalno, nacionalno pitanje, nacionalnooslobodilački pokreti

Za socijaliste je i u Hrvatskoj od temeljne važnosti *odnos klasnog i nacionalnog*. Ti odnosi za socijalističke aktiviste počinju s osnovnim praktičnim problemima višenacionalnog sastava pristaša i većih i važnijih radničkih skupina i potrebe da se agitacija tome prilagodi — npr. da se u višenacionalnim sredinama provodi na više jezika.

Socijalisti propagiraju radničku solidarnost koja uključuje i međunacionalnu solidarnost i internacionalizam, na klasnoj i socijalističkoj osnovici, u lokalnim sredinama, u razmjerima zemalja i pokrajina i u međunarodnim relacijama. Ponekad se javlja, kao prolazna lokalna pojava, anacionalni odnos. Socijalisti u pravilu prihvaćaju nacionalno opredjeljivanje kao normalno i nužno i za radnike, ali smatraju da je svjesna klasna pripadnost i idejno socijalističko opredjeljenje na prvom mjestu. Pripadnost klasi i pokretu povezuju radnike raznih narodnosti, ali ih ne smiju povezivati s buržoazijom svoje narodnosti.

*Hrvatsko nacionalno pitanje* u cjelini i u pojedinim dijelovima Hrvatske socijalisti shvaćaju kao društveno pitanje kojemu su uzroci u društvenom stanju, u klasnim suprotnostima, nacionalne neravnopravnosti i ugnjetavanja smatraju pojavama klasne neravnopravnosti i ugnjetavanja, ali i nacionalne sukobe ocjenjuju kao oblike borbi društvenih grupa unutar građanske klase za društvenu, klasnu prevlast na određenim područjima, tj. u pojedinim dijelovima Hrvatske.

Socijalisti su prva politička skupina u Hrvatskoj koja odbacuje nacionalne programe — hrvatske i srpske, kao i ostale — zasnovane na državno-pravnim i velikodržavnim povijesnim argumentima iz feudalne prošlosti, jer i u tome nalaze klasni interes buržoazije za uspostavljanje društvene prevlasti na određenim područjima. Usporedo odbacuju nacionalizam i šovinizam, a posebno se suprotstavljaju uvlačenju radnika u takve međunacionalne sukobe. Socijalisti odbacuju — načelno i u vlastitoj praksi — i sve denacionalizacijske, asimilacione procese u Hrvatskoj i izvan nje, ali nisu svi i svagda u tome dosljedni. Socijalisti koji su i sami zahvaćeni takvim procesima — u Hrvatskoj posebno talijanaštvom u Istri i dijelu Dalmacije (Zadar) i osebujnom kombinacijom talijanaštva i mađarizacije u Rijeci — ili su pripadnici socijalno nadmoćnih nacija u pojedinim dijelovima Hrvatske — tj. vladajućih nacija Austro-Ugarske i dijela talijanske nacije s regionalnom društvenom nadmoći u Istri, na Rijeci i u dijelu Dalmacije — pogotovo ako su zaposleni na radnim mjestima koja su u funkciji denacionalizacije (npr. na Mađarskim državnim željeznicama i u drugim formalno zajedničkim službama u Banskoj Hrvatskoj) — često i ne vide, ne osjećaju te probleme i takve situacije primaju kao razumljive i realne. Nasuprot tome, socijalistička djelatnost na društveno neravnopravnim, potčinjenim, jezicima u takvim sredinama, tj. na hrvatskom jeziku, praktično doprinosi ograničavanju i suzbijanju takvih procesa među radnicima, uz istodobno odvratanje od nacionalizma.

Program ujedinjenja i osamostaljenja Hrvatske, zasnovan na prirodnom narodnom pravu, hrvatski i srpski socijalisti povezuju s pitanjem društvenog preobražaja, pa ga ne prihvaćaju ako njegovo ostvarenje ne bi promijenilo društvene odnose. Smatraju da narod neće imati ništa od ujedinjenja i osamostaljenja, npr., Banske Hrvatske i Dalmacije, koje bi samo ojačalo hrvatsko građanstvo u neizmijenjenim društvenim odnosima.

I u Hrvatskoj socijalisti shvaćaju nacionalna pitanja kao oblike i izraze društvenih problema, uočavaju široku društvenu važnost tih pitanja, ali i uže klasne interese s kojima su i ta pitanja povezana. Oni ne prihvaćaju, ni u jednom dijelu Hrvatske, nacionalne pokrete pod vodstvom građanstva, tj. sami se ne žele svrstati pod takvo vodstvo. I to je sastavni dio načelnog neprihvatanja savezništva s građanskim političkim strankama i društvenim organizacijama, čija je tendencija očuvanje tadašnjih društvenih odnosa.

Opće okolnosti i odnos snaga nisu takvi da bi socijalisti mogli postati vodeća nacionalna snaga u Hrvatskoj, ni u kojem njezinom dijelu. Oni, prema svojim shvaćanjima i mogućnostima, nastoje utjecati na oblikovanje nacionalne svijesti klasnosvjesnog i socijalistički obrazovanog radnika. U odnosu prema nacionalnim pitanjima zalažu se za rješenja koja neće ometati klasnu borbu radništva, tj. neće olakšavati i poticati utjecaje građanskog nacionalizma na radništvo, nego će pridonositi demokrati-ziranju političkih i drugih društvenih odnosa, npr. u školstvu i kulturi, u javnoj upotrebi jezika, što je važan problem i za dijelove Hrvatske, osobito za Istru i Rijeku. Ponegdje nalaze i dodirne točke s opozicionim građanstvom, npr. u rušenju Khuenova režima u Banskoj Hrvatskoj — jer Khuenov pad može ublažiti neka hrvatska i hrvatsko-srpska pitanja i olakšati demokratizaciju bar nekih društvenih odnosa — a zatim i u političkom koaliranju srpskog i hrvatskog građanstva u Hrvatskoj.

Treba spomenuti da *makedonski nacionalnooslobodilački pokret* zbog svojih demokratskih i revolucionarnih obilježja i posebno zaostalih i reakcionarnih društvenih odnosa protiv kojih se bori, nije obuhvaćen negativnim stavom socijalista u Hrvatskoj prema nacionalnim pokretima pod građanskim vodstvom, pa oni u nekim predilindenskim i postilidenskim povodima izražavaju svoju podršku oslobođenju Makedonije i Makedonaca.

#### Jugoslavensko pitanje; balkanska federacija

Jugoslavenska orijentacija tradicija je hrvatskih socijalista («Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund» izmijenio je 1875. svoj podnaslov u »Glasilo jugoslavenskoga radničkog stališa«).

Jugoslavenstvo socijalista u Hrvatskoj jedno je od sredstava, u sferi radničkog pokreta, za prevladavanje međunacionalnih sporova — na prvom mjestu hrvatsko-srpskih — i za nadilaženje granica, koje dijele jugoslavenski prostor — granica dualističkog sustava i granica Austro-Ugarske na jugoslavenskom prostoru — a nije dodatak ili odjek građanskih državnopravnih, nacionalnih i političkih ideja. Nema, npr., veze s trijalizmom ili aneksijom istočnih jugoslavenskih zemalja Monarhiji, niti

je puki odraz građanskog hrvatsko-srpskog ili jugoslavenskog unitarizma, iako mu nalikuje. Ono je u funkciji širenja socijalizma (socijalističke ideje, socijalističkog pokreta) i na jugoslavenski prostor, proizlazi iz socijalističke društveno-političke kritike nacionalno-socijalnih problema na jugoslavenskom prostoru, jedno je od sredstava za promicanje društvenog preobražaja i na širim područjima (balkanskom i podunavskom). Zbog svega toga ono ima unitaristički oblik. Socijalističko se jugoslovenstvo ostvaruje na različitim razinama koje jednu drugu ne isključuju. Trajna je razina jugoslavenske socijalističke suradnje u različitoj praktičnoj djelatnosti, prema mogućnostima i povodima. Na tu praksu i dugoročne, strateške potrebe socijalističkih pokreta nastoji se postupno, prema mogućnostima prvaka pokreta da istražuju te probleme, nadograditi zajednička, perspektivna i teorijski zasnovana orijentacija. U tome su veoma važni neki širi problemi: jugoslavenska socijalistička suradnja unutar Austro-Ugarske, radi ojačanja jugoslavenske komponente socijalističkog pokreta u Monarhiji; odnos između jugoslavenskog i austro-ugarskog problema; jugoslavenska socijalistička orijentacija i suradnja preko granica Monarhije — prvo dok Monarhija postoji, a zatim ako se otvore neke druge mogućnosti; odnos između jugoslavenskog i balkanskog problema. Tom su raspravljaju posvećene i socijalističke konferencije u Ljubljani i Beogradu 1909. i 1910. koje nisu izolirana pojava nego dio šire razmjene misli, od uzajamnih izjava i diskusija na sredini 90-ih godina do rata 1914 (s primjerima te godine kao što su Tucovićeva predavanja u Zagrebu ili suprotstavljanje hrvatskih socijalista protusrpskoj i protusrbijanskoj harangi nakon sarajevskog atentata). Razlike u mišljenjima na tim konferencijama ili u vezi s njima gube na težini u širem kontekstu podudarnosti gledišta i izraza slaganja i uzajamne podrške.

Ni za socijaliste u Hrvatskoj jugoslavensko pitanje još nije pitanje socijalne revolucije, tj. budućeg socijalističkog društvenog preobražaja na jugoslavenskom prostoru. To se pitanje, prema njihovim spoznajama, postavlja na širim prostorima, s pogodnijim društvenim pretpostavkama, kao što su brži industrijski i drugi privredni razvitak na prostranom, povezanom i zaokruženom prostoru, složenija društvena struktura i razvijenija klasna diferencijacija, brojnija radnička klasa sa širokom rasprostranjenošću i koncentracijom u zgusnutijem rasporedu većih grupacija, socijalistički radnički pokret dovoljne snage da se može nametnuti kao sve važniji društveni faktor. Takve pretpostavke postoje i dalje se razvijaju, prema socijalističkim spoznajama, na podunavskom prostoru gdje je na široj prirodno-društvenoj osnovici povijesno nastala ljudska zajednica koja tada ima državno-pravni oblik Austro-Ugarske Monarhije. Drugi je bitni prostor u tim spoznajama balkanski gdje je nastalo nekoliko društveno nerazvijenih državnica s proturječnim interesima i na tom prostoru bi trebalo da nastane šira zajednica koja bi omogućila razvitak navedenih pretpostavki socijalne revolucije.

U međusobnim raspravama jugoslavenskih socijalista postignuto je znatno uzajamno razumijevanje za takvu širu orijentaciju. Jugoslavensko je pitanje bilo njezin sastavni dio. Cjelokupni jugoslavenski problem nije uklopljen ni u podunavsko ni u balkansko pitanje, a ni izdvojen kao treći,

odvojeni problem, nego je izražen u shvaćanju da treba promicati jugoslavenstvo u onim oblicima i na onoj razini koja se činila mogućom.

Unutar širega, složenog spleta tih spoznaja socijalisti se u Hrvatskoj orijentiraju na suradnju u socijalističkom radničkom pokretu na podunavskom prostoru, podržavaju zajedničko djelovanje socijalista na balkanskom prostoru, a ujedno su za izgrađivanje jugoslavenstva koje bi, po njihovim spoznajama, moglo premostiti tadanje granice između tih prostora.

Odnos prema austromarksističkom shvaćanju nacionalnog i kolonijalnog pitanja

I u socijalista u Hrvatskoj nalazimo složen odnos prema austromarksizmu. Oni i prihvaćaju austromarksizam — socijalisti u Istri i Dalmaciji i zato jer su dio austrijske socijalne demokracije a jugoslavenski socijalisti u tim pokrajinama i zbog neposredne veze sa JSDS, a u Banskoj Hrvatskoj zbog ugleda i utjecaja austrijske socijalne demokracije — ali i izlaze iz njegovih okvira vlastitim gledištima.

Socijalisti u Hrvatskoj, posebno u Hrvatskoj i Slavoniji, ne shvaćaju nacionalno pitanje samo kao kulturno (školsko, jezično) nego i kao ekonomsko, političko i teritorijalno. Zamisao o federalizaciji Monarhije, umjesto dualizma, također je zbiljski proboj austromarksizma. Još je veći proboj spoznaja — na osnovi niza unutarnjih i međunarodnih kriza uoči svjetskog rata — da se za Jugoslavene otvara mogućnost budućeg izlaska iz Austro-Ugarske i ujedinjenja preko njenih jugoistočnih granica. Na takve je spoznaje posebno utjecao Cuvajev komesarijat 1912—13. Kao i 1902—5, kada u Budimpešti izdaje »Crvenu slobodu«, SDSHiS i 1912. pokreće u Budimpešti list koji može oštrije pisati (»Crvena sloboda«, odnosno »Nova borba«) i u kojemu mogu doći do izražaja i spomenute nove spoznaje.

##### 5. Problemi rata i imperijalizma

Odnos prema ratu i ratnoj opasnosti, prema ratnim krizama uoči svjetskog rata, prema politici velikih sila

Socijalisti u Hrvatskoj prihvaćaju i primjenjuju opća socijalistička *protu-ratna gledišta*. Načelna gledišta često vežu s kritikom militarizma, a posebno ih primjenjuju u odnosu prema ratovima i krizama koje prijete ratom na prijelazu stoljeća; grčko-turski rat, englesko-burski rat, kriza oko Evropske Turske 1902—4, rusko-japanski rat.

*Krize razdoblja uoči svjetskog rata* privlače još veću pažnju socijalista u Hrvatskoj, jer se znatnim dijelom odvijaju na jugoslavenskom prostoru ili su u vezi s njim. U aneksionalnoj krizi socijalisti u Hrvatskoj shvaćaju Bosnu i Hercegovinu kao dio jugoslavenskog problema u Austro-Ugarskoj i s tog gledišta kritiziraju austro-ugarsku politiku i pomažu radničkom socijalističkom pokretu u Bosni i Hercegovini.

U krizi talijansko-turskog rata pridružuju se međunarodnom socijalističkom protestu protiv ratne opasnosti.



U vezi s balkanskim ratovima i krizama oko njih i socijalisti u Hrvatskoj su protiv ratovanja i stradanja naroda zaraćenih država, kritiziraju zaostavljanje međunarodnih odnosa oko Balkana, a posebno politiku zainteresiranih velikih sila, ali su za oslobađanje balkanskih zemalja od osmanlijske vlasti. Nakon poraza Turske i oni sudjeluju u kritici politike zemalja pobjednica na osvojenim područjima, a zanimaju se za stanje radničkog pokreta unutar novih granica Srbije.

Socijalisti u Hrvatskoj kritiziraju *politiku svih velikih sila* prema balkanskom i jugoslavenskom području, s posebnom oštrinom prema Austro-Ugarskoj, jer njenu politiku kritiziraju »iznutra«, kao opozicioni faktor, povezuju kritiku njene unutarnje i vanjske politike, a posebno onih unutarnjopolitičkih zaoštavanja u Hrvatskoj i drugim jugoslavenskim zemljama Monarhije koja su u funkciji agresivne politike na Balkanu, u krizama između 1908. i 1914. U vezi s tim suprotstavljaju se političkim skupinama u Hrvatskoj koje podržavaju austro-ugarsku vanjsku politiku i pridonose unutarnjim zaoštavanjima koja su toj politici potrebna, na prvom mjestu Čistoj stranci prava (frankovcima). Iskustva s unutarnjim i vanjskim krizama u Austro-Ugarskoj navode ih na spoznaju da Austro-Ugarska postaje neodrživa tvorevina, da se umanjuju mogućnosti njenog preuređenja, a za Jugoslavene javljaju izgledi da iz nje iziđu.

Za odnos prema Rusiji treba istaći da i socijalisti u Hrvatskoj uočavaju, slično kao i kod Turske, posebnu zaostalost i reakcionarnost društvenih odnosa i političkog sistema u njoj, pa oduševljeno pozdravljaju i toplo podržavaju prvu rusku revoluciju (osobito u svom budimpeštanskom listu »Crvena sloboda«).

#### 6. Uključivanje i djelovanje u međunarodnom radničkom pokretu

Interes socijalista u Hrvatskoj za međunarodni radnički pokret ima osnovicu u izrazitom internacionalističkom shvaćanju i uvjerenju da su samo dio te šire cjeline. U razdoblju osnivanja SDSHiS socijalisti u Hrvatskoj nazivaju taj pokret i »međunarodnom radničkom strankom«.

Interes za Drugu internacionalu nalazimo još od njenog osnivanja 1889 (osnivanje prati zagrebački »Radnički glasnik«). Neposredno sudjelovanje na kongresima u Zürichu i Londonu, 1893. i 1896, bilo je dio razvitka pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji na sredini 90-ih godina. SDSHiS je primljena u Drugu internacionalu 1908. godine, s posebnim statusom podsekcije u Ugarsko-hrvatskoj sekciji, zbog državnopravne veze Hrvatske i Slavonije s Ugarskom. Veze je održavao ponajviše Vilim Bukšeg. Bazelski je kongres u svojim zaključcima o zadacima stranaka u vezi s balkanskom ratnom krizom obuhvatio i SDSHiS.

Socijalistički sindikati Hrvatske i Slavonije (sjedinjani u *Međustrukovnom vijeću* u Zagrebu) bili su uključeni u Sindikalnu internacionalu (1907) kao samostalni član na osnovi njihove pravne odvojenosti od ugarskih sindikata. Izvještajne i druge veze održavao je također Vilim Bukšeg. Hrvatsko tipografsko društvo bilo je od 1896. godine samostalan član Tipografske internacionale, s prilično uglednim mjestom u njoj.

### III. RADNIČKI POKRET I REVOLUCIONARNA PREVIRANJA U HRVATSKOJ ZA VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA<sup>27</sup>

#### *1. Izbijanje rata i radnički pokret u Hrvatskoj*

Hrvatska je odmah morala ući u rat kao dio Austro-Ugarske. Srijemska županija je 1914—15. dio fronte prema Srbiji. Ulazak Italije u rat 1915. otvorio je novu, pomorsku frontu na Jadranu, a Istru učinio sponom između zaleđa soške fronte i jadranske fronte. Hrvatska je bila posebno pogođena prisilnom evakuacijom dijela pučanstva iz južne Istre i bijedom raseljenika.

Najveći je problem bilo ljudsko i materijalno iscrpljivanje u sklopu austro-ugarskih ratnih napora: mobilizacija, ratni gubici, privredno iscrpljivanje, opće osiromašenje, glad u pasivnim krajevima.

#### Stavovi prema ratu

Proturatni stav SDSHiS došao je do izražaja u suprotstavljanju unutrašnjopolitičkom pripremanju napada Austro-Ugarske na Srbiju u krizi nakon sarajevskog atentata. Mogućnosti za parlamentarno istupanje nije bilo. Ni u drugim dijelovima Hrvatske ne nalazimo proradne stavove socijalista.

#### Socijaldemokratski radnički pokret u ratnim uvjetima

Mobilizacija velikog dijela pristaša (u Banskoj Hrvatskoj mobilizirano je više od 50% organiziranih radnika) suzila je društvenu podlogu pokreta. U Banskoj Hrvatskoj odmah su raspuštene sve organizacije radničkog pokreta i zabranjena štampa. U Rijeci je velik dio radnika bio mobiliziran, zabranjene su radničke organizacije i štrajkovi; javni skupovi nisu bili zabranjeni, ali je rat bio zabranjena tema. U Istri i Dalmaciji ratni režim nije sasvim onemogućio socijalistički radnički pokret, ali je ulazak Italije u rat pogoršao stanje. Mnogi su radnici bili obuhvaćeni militarizacijom poduzeća važnih za rat.

Početak rata i u Hrvatskoj je donio slom gotovo svih tekovina ostvarenih, na osnovi borbe za socijalistički minimalni program, u doratnom razdoblju. Mnogi su socijalisti bili zahvaćeni mjerama protiv politički sumnjivih ljudi. Poslodavci su se u širokim razmjerima koristili mogućnošću poništavanja tekovina ekonomske borbe radništva i nametanja svojih uvjeta.

<sup>27</sup> Zbog svoga povijesnog značenja razdoblje preobražaja socijalističkog i nastajanja komunističkog pokreta u prvom svjetskom ratu trebalo bi dobiti više prostora. Ipak, zbog prve, neposredne svrhe rukopisa nastojao sam prilog za Treću glavu (III) sažeti još više nego za prvu i drugu glavu. Veći dio teksta za treću glavu prilog je — još više nego u prvoj i drugoj glavi — za formuliranje zajedničkih sadržaja i problema na jugoslavenskom prostoru i osnovica za daljnja istraživanja koja će pripomoći i rješavanju dilema o odnosu između završetka socijalističkog i početka komunističkog razdoblja u povijesti socijalizma na našem prostoru. Zbiivanja do kraja rata 1918. predočio sam, vrlo sažeto, kao dio prijelaznog procesa koji sjedinjuje ratno i prvo poratno doba.

## 2. *Revolucionarna previranja, socijalisti u Hrvatskoj i u emigraciji, utjecaji oktobarske revolucije*

Rat je na osobit način proširio moguću društvenu podlogu socijalističkog pokreta, jer su bitno proširene ili u ratu i nastale neke društvene grupe s potencijalnom proturatnom i revolucionarnom orijentacijom.

To su:

vojničke mase u austro-ugarskoj vojsci, u mnogobrojnim grupacijama širom Austro-Ugarske, u okupiranim zemljama od Furlanije i Albanije do Rumunjske, Poljske i Ukrajine i na frontovima; Hrvati i Srbi (iz svih dijelova Monarhije) sudjeluju u austro-ugarskoj vojsci 1915. sa 9,2% vojnika;

mornarske grupacije u glavnim bazama (Pula, Boka Kotorska i Šibenik); u ratnoj mornarici je 34,1% Hrvata, Slovenaca i Srba;

dezerterske mase, s trajanjem rata sve brojnije; potkraj rata u Hrvatskoj i Slavoniji ima 40.000 — 50.000 ljudi u »zelenom kadru«;

zarobljeničke mase u Rusiji, znatnim su udjelom ljudi iz Hrvatske;

povratnici iz ruskog zarobljeništva nakon mira u Brest-Litovsku, među kojima je priličan broj ljudi iz Hrvatske;

pučanstvo velikih gradova i pasivnih krajeva, pogođeno glađu i drugim ratnim nedaćama; Rijeka je, npr., takav, intenzivno uznemiren grad, gusto naseljen, iscrpljen oskudicom i gladovanjem, s gradskim »zelenim kadrom«; seoska područja u jadransko-dinarskom pojasu posebno su teško pogođena.

Previranja u tim društvenim grupama obuhvaćaju

— osobne i dopisničke kontakte između socijalista, posebno onih koji nisu u vojsci, s razmjenama misli o problemu što da se čini (ili ne čini) u toku rata,

— socijalističku lektiru i dopisivanje u vojnim jedinicama i na brodovima; uz drugu socijalističku štampu mnogo se čita zagrebačka »Sloboda« (1917), a zatim »Pravda« (1917—18) koja je zato bila i zabranjena za vojne pošte,

— manje nemire i demonstracije vojnika, mornara, puka, predaje i prebjegavanja vojnika i mornara, dezertiranje, veće nemire i demonstracije, pobune i ustanke,

— sudjelovanje u oktobarskoj revoluciji i u ratu za obranu revolucije, s vojničkim i političkim organiziranjem u Sovjetskoj Rusiji.

U tim se pojavama prepliću utjecaji socijalista s proturatnim i revolucionarnim poticajima neposredno iz životnih okolnosti.

Radništvo sudjeluje u tim previranjima, štrajkovima i demonstracijama. Štrajkova ima već 1916. godine, a 1917. i pogotovo 1918. dolazi do širokih štrajkaških pokreta.

Niz intelektualaca pridružuje se socijalističkom pokretu za ratnih godina (B. Adžija, M. Krleža, Đ. Cvijić i drugi). Neki se opredjeljuju u Sovjetskoj Rusiji, kao, npr., Vladimir Čopić.

Popuštanje ratnog režima omogućilo je određenu obnovu socijalističkog radničkog pokreta posebno u Banskoj Hrvatskoj gdje je i početni udarac protiv pokreta, 1914, bio najteži.

Godine 1917. i 1918. obnavlja se politički i sindikalni pokret sa štam-pom u svim dijelovima Hrvatske i dobiva brojne nove pristaše. U Ban-skoj Hrvatskoj obnovljen je *Opći radnički savez*, ali u drugoj funkciji, kao zajednički, međustrukovni sindikat do kraja rata.

Socijalisti iz Hrvatske u Sovjetskoj Rusiji sudjeluju u Jugoslavenskoj revolucionarnoj federaciji, desne orijentacije (u njoj, npr. djeluje M. Radošević, predstavnik SDSHiS na Stockholmskoj konferenciji, koji je zatim otišao u Rusiju), ali je za daljnji razvitak bila značajnija Jugosla-venska komunistička grupa RKP(b).

Odnos prema ratu povezuje se u toku samog rata s odnosom prema ruskoj revoluciji, posebno oktobarskoj, prema Centralnim silama, Antanti i nastojanju Sovjetske Rusije do po svaku cijenu izađe iz rata. Negativan odnos socijalista prema ratu i prema Centralnim silama nije motiv spo-rova među njima, ali je sporan odnos prema oktobarskoj revoluciji i Sovjetskoj Rusiji, pa na tome nastaju desničarska i ljevičarska opredje-ljenja. U Banskoj Hrvatskoj sporovi nastaju najprije oko jednog unutar-njeg problema: obnavljati pokret još u toku rata ili mirovati do kraja rata, pa diferencijacija počinje na tome, a nastavlja se na drugim, širim pitanjima. S problemom rata veže se i jugoslavensko pitanje, u među-odnosima s austro-ugarskim i jadranskim pitanjem.

#### Polarizacija u odnosu na Antantu i Austro-Ugarsku i njihovu ratnu politiku

Diferencijacije oko spomenutih glavnih pitanja dobile su novih poticaja u pripremanju Stockholmske konferencije. Neizvjenost oko austro-ugar-skog pitanja, tj. alternativa održanja Austro-Ugarske navodi na misli o djelomičnom jugoslavenskom rješenju, iako prevladava ideja o cjelovitom jugoslavenskom ujedinjenju preko granica dotadašnjih podjela.

Diferencijacija se ogleda i u odnosu prema obnovi međunarodne socijali-stičke organiziranosti — na staroj, doratnoj ili novoj osnovici. *Talijanska jadranska sekcija* pristupa 1918. zimmerwaldskom pokretu.

#### Odjek i utjecaji oktobarske revolucije

Neke su činjenice o Hrvatskoj, Austro-Ugarskoj i Centralnim silama važne za taj odnos. Hrvatska je sastavni dio Austro-Ugarske, čije po-dručje nije ugroženo frontama sve do listopada 1918. Antanta je relativ-no oslabila zbog ispadanja Rusije iz saveza, a Centralne sile relativno ojačale zbog povoljnog mira sa Sovjetskom Rusijom i okupacije prostranih dijelova Rusije. Ruska je revolucija zadržana u širenju, pa i svedena, 1918, na manji prostor. Bilo kakva veća promjena na jugoslavenskom području postaje nemoguća prije poraza Centralnih sila. Taj poraz nije izvjestan prije rane jeseni 1918, a s druge strane sve do 1918. neizvjesni su ratni ciljevi Antante na jugoslavenskom prostoru.

Međutim, već je februarska revolucija u Rusiji ojačala ideju o narodnom samoopredjeljenju u Hrvatskoj, a slično utječe i oktobarska revolucija. Ta se ideja i pod utjecajem ruske revolucije povezuje s proturatnom idejom. Zbog svega toga problemi rata, revolucije, jugoslavensko pitanje dolaze u još tjesniji međusobni odnos, ali brojne neizvjesnosti utječu na to da su lijeve i desne struje među socijalistima uvelike prijelazne. Proces diferencijacije traje do kraja rata, a nastavlja se i kasnije.

#### Porast otpora ratu

Karakteristična su previranja u jadranskom pojasu — s velikim višenacionalnim radničkim, vojničkim i mornarskim grupacijama — od Trsta, Pule i Rijeke do Boke Kotorske, s paralelnim ili prepletenim nizovima političko-ekonomskih štrajkova, demonstracija i pobuna već i ljeti 1917, a posebno, u više talasa od siječnja do rujna 1918. godine, s karakterističnim početkom u siječnju i veljači te godine — najmarkantnije pojave u tom valu su sudjelovanje tršćanskog i puljskog radništva u velikom štrajkaškom pokretu u Austriji (s više od 10.000 sudionika u Puli) i proturatni i revolucionarni ustanak mornara na brodovima u Boki Kotorskoj. Takvo je preplitanje radničkih, vojničkih i mornarskih akcija nova pojava do koje je moglo doći samo u svjetskom ratu. Proturatno je raspoloženje »zajednički nazivnik« tih akcija.

U unutrašnjosti nalazimo nemire i bunt u nizu garnizona, prošireni dezerterski pokret, s elementima oružane samoobrane, koji se potkraj rata stapa sa stihijom seljačkog bunta i ponegdje s istupima gradskog puka, kao na Rijeci.

#### Polarizacija ratnih zarobljenika u Rusiji i sudjelovanje u oktobarskoj revoluciji i revolucionarnom ratu

U ruskoj su revoluciji tu veliku grupu zahvatila jaka gibanja. Dio ljudi se vraća u Austro-Ugarsku nakon mira u Brest-Litovsku. Oni će se i u zemlji, u Hrvatskoj i drugdje, u znatnom dijelu uključivati u proturatna previranja u vojsci, u gradovima i na selu, ali ti ljudi nisu došli kao svjesni i organizirani revolucionari.

Revolucionarno opredijeljeni bivši zarobljenici orijentirat će se na povratak u zemlju u posljednjim danima rata, od početka studenog 1918, kao pripadnici Jugoslavenske komunističke grupe RKP(b), odnosno Komunističke partije (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca. Njihovo djelovanje u zemlji započinje poslije rata, od prosinca 1918. i nastavlja se u 1919. godini.

#### 3. Odnos prema nacionalnim pokretima, stvaranju jugoslavenske države i jedinstvene revolucionarne stranke radničke klase

##### Rješavanje nacionalnog pitanja i stvaranje jugoslavenske države

I za socijaliste u Hrvatskoj jugoslavensko je pitanje u spletu s austro-ugarskim i jadranskim. Problem Austro-Ugarske je 1918. još otvoren za razne alternative. Ako Austro-Ugarska ostane, cilj je uklanjanje dualizma

i federalističko preuređenje Monarhije, s posebnom i samostalnom jugoslavenskom jedinicom. Jadransko pitanje ima dva oblika: odnos između Jugoslavena i Talijana u Austro-Ugarskoj i problem ekspanzije Italije na istočnu stranu Jadrana. Socijalisti u Hrvatskoj su za uklapanje cjelokupnog jadranskog područja u jugoslavensku jedinicu, osim talijanskih socijalista koji su za posebnu talijansku jedinicu od Trsta, dijela Gorice i Gradiške i dijela Istre. Riječki su socijalisti neposredno nakon rata za zasebnost Rijeke i samoodređenje riječkog pučanstva.

Primicanje kraja rata i poraza Centralnih sila otvara izgled za potpuno jugoslavensko rješenje, na osnovici raspada Austro-Ugarske Monarhije. Socijalisti u Hrvatskoj podržat će izdvajanje jugoslavenskih zemalja iz Austro-Ugarske, stvaranje prijelazne jugoslavenske države (Država Slovenaca, Hrvata i Srba) i pokušaje da se njen integritet očuva od talijanske ekspanzije u Sloveniju i Hrvatsku. Desni socijalisti vide u tome mogućnost da socijalisti postanu mnogo jači društveno-politički faktor nego prije rata i da ostvare znatan dio svoga minimalnog programa. Ni lijevi socijalisti nisu protiv rušenja Austro-Ugarske i jugoslavenskog ujedinjenja, ali sa shvaćanjem da socijalisti ni u tome ne treba da slijede »svoju« buržoaziju nego moraju ostati samostalni društveno-politički faktor na pozicijama klasne borbe i sa »svojom« buržoazijom u jugoslavenskoj državi.

Ideološke i političke pripreme za osnivanje revolucionarne stranke radničke klase do stvaranja jugoslavenske države

Do kraja rata jugoslavenski socijalisti imaju dvije glavne mogućnosti zajedničkog raspravljanja i povezivanja: unutar Austro-Ugarske i u Sovjetskoj Rusiji. Rasprave između jugoslavenskih socijalista u Austro-Ugarskoj pokazale su da su i ta pitanja dio procesa idejne diferencijacije i da će taj proces utjecati na buduće jugoslavensko socijalističko ujedinjavanje nakon rata.

Jugoslavenski lijevi, revolucionarni socijalisti u Sovjetskoj Rusiji ujedinjuju se međusobno kao grupa u RKP(b), a zatim se reorganiziraju u KP(b) SHS s ciljem revolucionarnog djelovanja na šire shvaćenom jugoslavenskom prostoru. Nakon osnivanja KP(b) SHS više ne djeluje kao cjelina, ali se njeni pripadnici povezuju s lijevim socijalistima u zemlji i s njima sudjeluju u jugoslavenskom socijalističkom ujedinjavanju, ali na osnovici revolucionarnog opredjeljenja sudionika. Komunisti povratnici iz Sovjetske Rusije povezuju se s ljevicom u SDSHiS i sa SDSD koja usvaja u cjelini ljevičarsku orijentaciju.

Talijanska okupacija dijelova Hrvatske u studenom 1918. godine smanjila je udio socijalista u Hrvatskoj u tim jugoslavenskim procesima, jer je socijaliste Istre, Rijeke i okupirane Dalmacije odvojila od socijalista u jugoslavenskoj državi i otvorila za njih pitanja nezavisnog djelovanja ili sjedinjavanja za socijalističkim radničkim pokretom u Italiji (ta se pitanja rješavaju u razdoblju 1919—1921—1924). Smanjila se i društvena podloga koju je socijalistički radnički pokret lijeve orijentacije mogao imati u jugoslavenskoj državi — u nju nisu ušle značajne radničke grupacije iz područja pod talijanskom okupacijom.

Sjedinjenje dvaju dijelova Hrvatske i radničkih pokreta u njima jedan je od problema što ih rješava narodnooslobodilački pokret i socijalistička revolucija.

## ZAKLJUČNE NAPOMENE

Ovaj tekst može biti prilog cjelovitom povijesnom prikazu socijalističkog radničkog pokreta u Hrvatskoj od njegovih početaka u XIX st. do prijelomnog razdoblja svjetskog rata. Taj pokret je nosilac razvitka u prvoj etapi povijesti socijalizma u Hrvatskoj i — zajedno s drugim pokretima — na jugoslavenskom prostoru. Svi ti pokreti, unatoč razlikama u postanku i razvitku, čine širu cjelinu.

U prvom dijelu bilo je potrebno izložiti odnos između postanka i razvitka radničkog socijalističkog pokreta i prilika u Hrvatskoj — historijsko-političkih i društveno-ekonomskih. U taj odnos uključen je položaj Hrvatske, odnosno hrvatskih zemalja, višestruko razdvojenih u dualističkoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, razvitak kapitalizma, u glavnim crtama (taj razvitak pokazuje opće zaostajanje, ali i neke relativno značajne rezultate, u više gradova i regija tako da paušalna ocjena o nerazvijenosti nije točna), društvenu strukturu (uključujući i za Hrvatsku posebno važne i specifične odnose između klasnog i nacionalnog s njihovim varijantama od jednog dijela Hrvatske do drugog), nastajanje i slojevitost radničke klase (počeci radničkog pokreta nisu vezani za industrijske radnike — nosioci su pokreta druge radničke skupine, a to omogućuje ranije početke, početne rezultate i prve tekovine idejne, političke i ekonomske borbe), prve socijalističke ideje i radničke organizacije (nosioci su širenja i društvenokritičke primjene socijalističkih ideja u Hrvatskoj najviše sami radnici — oni od njih koji su se samoobrazovanjem osposobili za određene intelektualne funkcije u radničkom pokretu).

U drugom dijelu riječ je o osnivanju i djelatnosti socijaldemokratskih stranaka i drugih organizacija socijalističkoga radničkog pokreta u hrvatskim zemljama. Samo osnivanje je dulji proces u razdoblju II internacionale (od novog nastupa obnovljenog zagrebačkog socijalističkog kruga 1890. i osnivanja Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji 1894. do novih političko-organizacijskih pojava u Istri i Rijeci, 1907, 1908. godine). Programska opredjeljenja ne iscrpljuju se prihvaćanjem osnivačko-programskih dokumenata srednjoevropske provenijencije nego su u tijesnoj vezi s praksom glavnih organizacija socijalističkog radničkog pokreta, tj. organizacija za političku i ekonomsku borbu. Problemski je prikazan niz oblika klasne i političke borbe: sindikalni pokret i ekonomska borba (pretežno tipološki), politički odnosi — prema »buržoaziji« općenito, režimima, građanskim političkim strankama, s određenom višeznačnošću odnosa prema relativno progresivnoj građanskoj oporbi, borba za opće pravo glasa i druga politička prava, za građanske slobode i radničko zakonodavstvo, izborni i parlamentarni problemi (u tim odnosima socijalisti u Hrvatskoj imaju široke društvenokritičke, ali vrlo skromne realizacijske mogućnosti); odnos prema seljaštvu i agrarnom pitanju (s

izrazitijim specifičnostima u Hrvatskoj — i ovdje ne vrijedi paušalna ocjena o zanemarivanju sela); nacionalno pitanje — odnos klasnog i nacionalnog (za socijaliste je to bitni odnos — to mijenja opće mjesto o zanemarivanju tog pitanja), hrvatsko i jugoslavensko pitanje, jugoslavensko i balkanska pitanja (socijalisti ta pitanja povezuju), odnos prema austromarksističkom shvaćanju nacionalnog pitanja (ne samo načelno prihvaćanje nego i značajno nadilaženje austromarksističkih shvaćanja; za socijaliste u Hrvatskoj to nije teorijsko pitanje; oni nisu teorijski jaki, ali im vlastita praksa omogućuje spomenuto nadilaženje; problemi rata, imperijalizma, kritika politike velikih sila; odnos prema međunarodnom radničkom pokretu; veze i suradnja s drugim pokretima u susjednim i jugoslavenskim zemljama — zasnovane, posebno, na povezivanju radničkog i socijalističkog internacionalizma i jugoslovenstva.

U trećem dijelu riječ je o izbijanju rata i odnosu prema ratu (proturatni iskazi dani su u krizi pripremanja austro-ugarskog napada na Srbiju, a zatim su praktično onemogućeni), o položaju pokreta u ratnim uvjetima (radnički pokret gubi gotovo sve doradne tekovine); o mogućoj (potencijalnoj) podlozi pokreta u ratnim uvjetima — društvenim grupama koje u ratu nastaju ili se proširuju, tipovima proturatnih i potencijalno revolucionarnih previranja, utjecaju proturatnih pokreta i ruske — februarске i oktobarske — revolucije na radnički pokret koji se obnavlja, kompleks austro-ugarskog, jugoslavenskog i jadranskog pitanja, odnos prema jugoslavenskom pokretu pod građanskim vodstvom. Obuhvaćen je i proces diferencijacije na tim pitanjima između desne i lijeve struje među socijalistima, problemi završetka rata, sloma Austro-Ugarske, stvaranja jugoslavenske države i talijanske ekspanzije u Sloveniju i Hrvatsku i počeci geneze komunističkog pokreta, do kraja svjetskog rata. Pokret se širi, diferencira, ali još ne može biti revolucionarno osposobljen.

Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj nastaje u razdoblju od I internacionale do rane II internacionale, realizira se u razdoblju II internacionale, a u prvom svjetskom ratu prolazi kroz preobražaj i proces diferencijacije koji se nastavlja nakon rata. Bitni je rezultat preobražajnog procesa postanak komunističkog pokreta, u drugoj, poratnoj etapi.

U tome postoji uzajamni odnos između međunarodnih utjecaja i domaćih poticaja u društvenoj strukturi, društvenim odnosima, razvitku društvene podloge i klasnih odnosa. Taj odnos nije osobito povoljan za radnički pokret, ali je ipak omogućio određene rezultate duljeg trajanja: samo utemeljenje radničkog pokreta u postojanju radništva klasom »za sebe«, niz osnovnih socijalističkih spoznaja, stvaranje pokreta koji se, u uvjetima hrvatskih zemalja, znatno osposobio za idejnu, političku i ekonomsku borbu unutar stabilnoga kapitalističkog sistema, sa udaljenom perspektivom društvenog preobražaja. U velikoj krizi kapitalističkog sistema — svjetskom ratu — započinje stvaranje pokreta koji će se u slijedećem duljem procesu osposobljavati za revolucionarno iskorištavanje narednih kriza.



## PREGLED LITERATURE

Nema potrebe niti bi bilo praktički korisno navoditi cjelokupnu literaturu i izvore koji su u bližoj ili daljoj, neposrednoj ili posrednoj vezi s ovom temom. Bolje je razumno se ograničiti na — ipak prilično širok — izbor literature. Zbog toga ćemo najprije navesti radove koji su korisni za snalaženje u literaturi. Nećemo ih navesti abecednim redom, nego po grupama i kronološkim slijedom.

## I. HISTORIOGRAFSKI PREGLEDI I BIBLIOGRAFIJE:

1. V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj od početka do god. 1914. u našoj povijesnoj književnosti, Prvi dio, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1973, 99—120; Drugi dio. Radovi, *ČSP*, 2/1973, 109—133;
2. V. Oštrić, Prilozi pripremanju sinteze povijesti Saveza komunista Jugoslavije, posebno I. B). Rezultati historiografije, *ČSP*, 1/1981, 60, 66—69;
3. V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj od svojih početaka do 1914. u jugoslavenskoj historiografiji 1965—1975, *Historijski zbornik*, XXXIII—XXXIV, 1980—1981, 1—12;
4. V. Oštrić, Istraživanja radničkog pokreta i drugih povijesnih tema XIX i početka XX stoljeća (do 1918), *ČSP*, 1/1982, 61—68;
5. Biobibliografije radnika Instituta, *ČSP*, 1/1982; *Vlado Oštrić*, 149—162; *Branka Pribić*, 162—164;
6. J. Šidak, Hrvatska historiografija 1955—65. (I. dio), *Historijski zbornik*, XVIII, 1965, 1—46;
7. T. Raukar, J. Adamček, J. Lučić, J. Šidak, N. Stančić, M. Gross, V. Oštrić, P. Strčić, D. Šepić, Historiografija od 1965. do 1975. za hrvatsku povijest do god. 1918, *Historijski zbornik*, XXX—XXXII, 1978—1979, 3—122;
8. Odjel za hrvatsku povijest. Deset godina rada 1971—1981, IV. Bibliografija znanstvenih priloga suradnika Odjela za hrvatsku povijest 1971—1981. godine. V. Objavljeni radovi, 29—65;
9. D. Plećaš, Povijesna literatura o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije, *Revija*, 4/1972, 44—45 i d.;
10. M. Konjević, Dvadeset godina Historijskog instituta Slavonije i Baranje (1961—1981), *Zbornik*, 19, Slav. Brod 1982, suplement, 1—118;
11. L. Giuricin, La stampa italiana in Istria, dalle origini ai giorni nostri, *Pazinski memorijal 1970*, Pazin 1971, 181—185 i d.;
12. G. Rossi Sabatini, Rassegna degli studi storici istriani editi in Italia nell'ultimo decennio, *Atti*, VII, Rovinj-Trst, 1976—1977, 161—201;
13. A. Agnelli, Recenti ricerche sulla storia del movimento operaio istriano, *Atti*, XI, 1980—1981, 473—484;

14. B. Marušić, Zgodovinoписie o političnem življenju primorskih Slovencev v drugi polovici 19. stoletja, *Goriški letnik*, zbornik Goriškega muzeja, 9, Nova Gorica 1982, 37—51;
15. G. Scotti, Literatura o Giuseppini Martinuzzi, Radnički pokret i NOB općine Labin, Rijeka 1980, 65—75;
16. I. Kovačić, Deset godina Centra za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, *Historija radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru*, 1, 1978, 357—371; Pregled sadržaja objavljenih publikacija Centra . . ., isto, 372—377;
17. M. Matić — M. Vesović, Radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije 1867—1941. Bibliografija članaka iz časopisa 1945—1968, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 7, 1970, 637—742;
18. Ž. D. Protić — M. Vesović — M. Matić, Socijalistički i radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije 1867—1941. Bibliografija posebnih izdanja (1945—1969), Beograd 1972;
19. Dvadeset godina Instituta za savremenu istoriju 1958—1978, Beograd 1979;
20. V. Strugar, Socijaldemokratija u jugoslovenskim zemljama za vreme prvog svetskog rata. Pregled jugoslovenske literature 1945—1965, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1—2/1969, 133—149;
21. V. Oštrić, Napomene i podaci o literaturi, *Povijesni prilozi*, 1, 1982, 56—60 (prilog uz rad pod 171);
22. Ten Years of Yugoslav Historiography, Beograd 1955.
23. Historiographie Yugoslave 1955—1965, Beograd 1965.
24. The Historiography of Yugoslavia 1965—1975, Beograd 1975.

## II. DJELA I RADOVI

(ponajviše o povijesti radničkog pokreta)

Naslovi su u tome dijelu, zbog preglednosti, grupirani drugačije: 1. Knjige [i brošure], 2. Prilozi u periodici (časopisi i zbornici) i pojedini prilozi u tematskim zbornicima. Uže grupe su — ad 1 — a) Izdanja građe, b) Monografije, c) Tematski zbornici radova, d) Djela u rukopisu, odnosno — ad 2 — a) Prilozi građi, b) Rasprave i članci. Unutar grupa svrstavanje je abecedno. Unatoč broju naslova, treba istaći da je dan izbor važnije i karakterističnije literature. Iz praktičnih razloga (vrijeme za pripremanje i predaju rukopisa, opseg) nije navedena sva literatura, sve do one u kojoj se mogu naći pojedini podaci. Nije neposredno navođena ni sva literatura o drugim povijesnim temama, u kojoj nema podataka i ocjena o radničkom pokretu, iako je niz radova koristan i korišten za pojedine aspekte niza pitanja i tema. Niz naslova naveden je u drugim radovima (v. ad I, 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 18, 21, 22, 23).

Uključeni su u ovaj bibliografski pregled neki značajni radovi objavljeni u novije vrijeme koji se, ponajviše, ne nalaze u navedenim (ad I) pregledima literature i bibliografijama.

## KNJIGE (I BROŠURE)

## a) Izdanja građe

25. *J. Cazi*, Prva radnička društva u Hrvatskoj. Samostalni ekonomski i politički istupi (1860), Zagreb, s. a. (1957; sadrži autorov tekst i građu);
26. *J. Cazi*, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880—1895), Zagreb, Knjiga prva, s. a. [1958], Knjiga druga, 1958 (sadrže i autorov tekst i građu);
27. *M. Cetina*, Giuseppina Martinuzzi, Documenti del periodo rivoluzionario 1896—1925, Pula 1970;
28. *M. Despot — N. Stančić*, Počeci industrije i radničkog pokreta u Hrvatskoj 1848—1919. Vodič po izložbi, Zagreb 1969 (šapirografirano izdanje Povijesnog muzeja Hrvatske);
29. Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908. Sabrao i uređio A. Radenić, Novi Sad 1955;
30. Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867—1894. Izbor i bilješke I. Mažuran, Osijek 1967;
31. Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj za godine 1917—1919. Od obnove sindikalnog pokreta do Kongresa ujedinjenja, Zagreb 1955;
32. Građa o stvaranju jugoslavenske države (1. I—20. XII 1918). Priredili D. Janković—B. Krizman, I tom, II tom, Beograd 1964;
33. Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom IV, Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892—1919, Beograd 1950;
34. *G. Martinuzzi*, Socijalizam i domovina. Izbor iz djela Pula — Rijeka 1979;
35. Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća. Izabrani izvori. Priredila M. Gross, Zagreb 1957;
36. Sindikalni pokret 1903—1912. u Srbiji, Hrvatskoj i Slavoniji i Bosni i Hercegovini. Prema izvještajima glavnih saveza sindikata Međunarodnom sindikalnom savezu, Beograd 1951.

## b) Monografije:

37. *M. Ašković—J. Radmilović—N. Petrović*, Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — SBOTIČ — 1941, Beograd 1971, od početka XX veka do prvog svetskog rata, 7—59;
38. *I. Beuc*, Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovici XIX i početkom XX stoljeća, Zagreb 1975;
39. *V. Cević*, Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955, Zagreb 1955;
40. *V. Cević*, Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869—1914, Zagreb 1957;

41. *T. Crnobori*, Borbeni Pula, Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943, Rijeka 1972, I dio, Pula i okolica do godine 1918, 11—103 (ne donosi građu nego autorov tekst);
42. *Crvena Trešnjevka*, Zagreb 1982 (I. Trešnjevka do 1918. godine);
43. *Lj. Ćirić-Bogetić*, Novija politička istorija jugoslovenskih naroda (tematski pregled do 1912. god.), Beograd 1971, Radnički pokret, 61—65;
44. *Lj. Ćirić-Bogetić — M. Đorđević*, Iz političke istorije jugoslovenskih naroda — XIX i XX vek, Beograd 1975, Nastanak i razvoj radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama (do stvaranja Jugoslavije), 143—164;
45. *Y. Ćizmić*, Hrvati u »ivotu Sjedinjenih Američkih Država. Doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu, Zagreb—Ljubljana 1982, 163—204;
46. *I. Ćizmić*, Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918, Zagreb 1974;
47. *M. Despot*, Industrija građanske Hrvatske 1860—1873, Zagreb 1970;
48. *M. Despot*, Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873—1880. Prilog gospodarskoj povijesti Hrvatske u doba banovanja Ivana Mažuranića, Zagreb 1979;
- 49. *O. Fio*, Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1912, Zadar 1962, Štrajkovi pomoraca, 186—194;
50. *V. Holjevac*, Hrvati izvan domovine, Zagreb 1967, 21968, Političke organizacije hrvatskih iseljenika, 132—144;
- 51. *I. Karaman*, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972;
52. *I. Kampuš — I. Karaman*, Tisućljetni Zagreb. Od davnih naselja do modernog velegrada, Zagreb 1975;
53. *O. Keršovani*, Povijest Hrvata, Rijeka 1971, Peta tema, Od 1860. do 1903. godine, Šesta tema, Od 1903. do 1918. godine (djelo iz ostavštine, napisano na robiji 1938);
54. *S. Kesić*, Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, Beograd 1976;
55. Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969, I. Socijalistički pokret u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata, 9—49 (V. Oštrić, E. Tomac);
56. *V. Korać*, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine, Zagreb, Knjiga prva, 1929; Knjiga druga, Radnički sindikati, 1930; Knjiga treća, Radničko zadrugarstvo. Kulturna kretanja, akcije i organizacije. Konzervativni radnički pokreti. Odnosi s drugim jugoslavenskim radničkim pokretima, 1933;
57. *J. Korda — S. Puškar*, Vinkovački kraj na putu u slobodu i socijalizam 1895—1945, Vinkovci 1976, Socijaldemokratski pokret i počeci klasne borbe, 11—28;
58. *I. Kovačević*, Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914, Beograd 1970;
59. *I. Kovačević*, Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873—1914, Slavonski Brod 1976;

60. *S. Lojen*, Uspomene jednog iseljenika, Zagreb 1963, 60—83;
61. *R. Lovrenčić*, Geneza politike »novog kursa«, Zagreb 1972;
62. *E. Masserati*, II movimento operaio a Trieste dalle origini alla prima guerra mondiale, Trst 1973;
63. *M. Novak*, Socijal-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije i generalni štrajk, Zagreb 1951;
64. *G. Piemontese*, II movimento operaio a Trieste. Dalle origini alla fine della prima guerra mondiale, Udine 1961;
65. *D. Pavličević*, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb 1980;
66. *D. Plećaš*, Prvomajske proslave u Osijeku, Osijek 1973 (od 1893. godine);
67. *A. Radenić*, Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, Beograd 1958 (s bibliografijom);
68. *H. Raspor*, Radnički pokret Rijeke i Sušaka 1900—1918. Revoluciona tradicija lučkih radnika, Rijeka 1975;
69. *E. Redžić*, Austromarksizam i jugoslavensko pitanje, Beograd 1977;
70. *G. Scotti*, Sjeme revolucionarne Istre. Život i djelo Giuseppine Martinuzzi »crvene učiteljice«, Rijeka, s. a. [1979];
71. *P. Sema*, La lotta in Istria 1890—1945. II movimento socialista e il Partito comunista italiano. La sezione di Pirano, Trst 1971;
72. *N. Stančić*, Neki problemi iz historije radničkog pokreta u Dalmaciji do 1914. god., Povijesni muzej Hrvatske, Predavanja, 18, Zagreb 1969 (šapirografirano);
73. *V. Strugar*, Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918, Zagreb 1963;
74. *V. Strugar*, Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda, Beograd 1956;
75. *B. Stulli*, Revoluciona pokreti mornara 1918, Zagreb 1968;
76. *J. Šidak*, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973;
77. *J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić*, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968 (s osvrtom na izvore i literaturu);
78. *M. Valentić*, Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881, Zagreb 1981;
79. Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1981 (Trnje do 1941. godine);
80. *J. Žgaljić*, Radničkim stazama riječke rafinerije, Rijeka 1977.

c) Tematski zbornici radova i priloga:

81. Crveno proljeće. Svjedočanstva o Prvom maju. Knjigu priredio M. Slaviček, Zagreb MCMLVIII (V. Cecić, Prva proslava Prvog maja u Zagrebu; članci iz štampe; izvorni tekstovi);
82. Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća), Zagreb 1981 (M. Gross — 4 rada, J. Šidak — dva rada, N. Stančić, D. Šepić — dva rada, I. Karaman);

83. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik, Zagreb 1969 (D. Foretić — dva rada, V. Bratulić);
84. »Kaj«, 3/1973 (Prvomajski broj časopisa »Kaj«. U spomen stogodišnjice osnutka Zagrebačkog radničkog društva) — V. Oštrić, M. Despot, B. Pribić, C. Knapič-Krhen;
85. Književna hrestomatija. Iz kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj, Zagreb 1979, M. Joka, Nikola Vukojević (1882—1913), 384—390, 391—400;
86. Kulturno-historijski simpozij »Mogersdorf 74«. Radnički pokreti od početaka do svršetka prvoga svjetskog rata (Internationales Kulturhistorisches Simpozion Mogersdorf, Band 6), Zagreb 1976 (M. Gross, B. Pribić, V. Oštrić, C. Knapič-Krhen);
87. Labinska republika 1921. godine. Zbornik radova, Rijeka, 1972 (I. Erceg, T. Crnobori, M. Despot, M. Kopitar-Cetina, T. Sala, V. Oštrić, B. Stulli, V. Bratulić);
88. Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867«, Slav. Brod 1969 (I. Karaman, I. Mažuran, K. Firinger, V. Oštrić, C. Knapič-Krhen, I. Kovačević, S. Ljubljanović, M. Despot, V. Antić, M. Gross, S. Kesić);
89. Počeci socijalističke štampe na Balkanu. Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici izlaska »Radenika«, Beograd 1974 (M. Despot, V. Oštrić, D. Foretić, B. Pribić, C. Knapič-Krhen);
90. Pomorski zbornik, povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942—1962, II, Zagreb 1962 (M. Kurtini, Socijalno-ekonomsko stanje i pokreti naših pomoraca u XIX st. i početkom XX st., 1645—1674; D. Foretić, Generalni štrajk radnika u Trstu u povodu štrajka Lloydivih ložača god. 1902, 1674—1698);
91. Radnički pokret i NOB općine Labin, Rijeka 1980 (M. Fadljević, G. Scotti);
92. Radnički pokret Labinštine sa širim osvrtom na Istru (Labinski zbornik 2), Labin—Rijeka 1981 (V. Oštrić, R. Martinčić—T. Vorano, L. Mohorović, M. Budicin, J. Jelinčić, E. Apih, L. Trampuž, B. Gombač);
93. Scritti su Giuseppina Martinuzzi, *Quaderni*, IV, 1974—1977, 220—283 (A. Damiani, B. Flego, T. Crnobori, B. Pribić, M. Nikolić), isto (Parte seconda), *Quaderni*, V, 1978—1981, 215—353 (G. Scotti, M. Cetina, D. Cernecca, T. Vorano);
94. Slovenska Istra v boju za svobodu (Prispevki in gradivo za krajevno zgodovino), Koper 1976;
95. Zagreb jučer danas sutra, I dio, Zagreb 1965 (sadrži i članke V. Cevića, s faksimilima dokumenata).

## d) Djela u rukopisu:

96. *F. Bikar*, Nacionalna politika socijalističkih pokreta na području šire Ugarske od osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske do propasti Austro-Ugarske Monarhije, 1890—1918, rukopis disertacije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, 1975;

97. *M. Gross*, Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905, rukopis disertacije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 1958;
98. *C. Knapič-Krhen*, Kronologija radničkog pokreta u Hrvatskoj 1850—1914, rukopis u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske;
99. *E. Tomac*, Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske pred prvi svjetski rat, rukopis disertacije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 1973.

#### PRILOZI U PERIODICI

(časopisi i zbornici) i pojedini prilozi u tematskim zbornicima

##### a) Prilozi građi:

100. *M. Budicin*, Contributo alla conoscenza degli inizi del movimento socialista nelle borgate istriane, *Quaderni*, V, 1978—1981, 9—75;
101. *M. Budicin*, Dieci documenti sulle origini del movimento socialista a Rovigno alla fine del XIX secolo, *Atti*, IX, 1978—1979, Rovinj—Trst, 551—574;
102. *M. Despot*, Nekoliko dokumenata o štrajkovima stolarskih radnika u tvornici Bothe i Ehrmann godine 1900. i 1902. u Zagrebu (Prilog građi za povijest radničkog pokreta u Zagrebu početkom XX stoljeća), *Puštovi revolucije*, 9, 1967, 197—233;
103. *D. Foretić*, Dokumenti iz Državnog arhiva u Zadru o radničkom pokretu u Dalmaciji (1897—1898), *Arhivski vjesnik*, 1, 1958, 291—330;
104. *D. Foretić*, Dokumenti o radničkom pokretu u Dalmaciji između 1900—1913. godine, *Arhivski vjesnik*, 2, 1959, 369—418;
105. *A. Herljević*, Dokumentacija arhivske građe o radničkom pokretu u Rijeci, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, V, 1959, 7—117;
106. *A. Herljević*, Podaci o nekim značajnijim spisima o djelatnosti radničkih organizacija u Rijeci (1874—1916. godine), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XVI, 1971, 355—368;
107. *I. Krota — I. Zurak*, Zapisnici skupština Radničkog saveza za Rijeku i njeno područje 1901. i 1902. godine (I dio), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XXIII, 1978, 21—36; (II dio) isto, XXIV, 1981, 69—92;
108. *I. Krota — I. Zurak*, Zapisnici Direkcije Radničkog saveza za Rijeku i njeno područje 1901. i 1902. godine, isto, 93—126;
109. *V. Oštrić*, Slike iz radničkog života u Zagrebu prošlog stoljeća, *Kaj*, 3/1973, 87—101;
110. *V. Oštrić*, Socijalistička pisma iz Pregrade (1894—1897), *Kaj*, 1/1974, 116—122;
111. *H. Steiner*, Viri za zgodovino jugoslovanskega delavskega gibanja v avstrijskih arhivih i *D. Kermauner*, O nekaterih aktih, navedenih v predhodnem seznamu, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 2/1970, 329—350, 351—354;

112. T. Quarantoto, Cenni storici sul movimento operaio socialista a Rovigno (1898—1928) (Dalle »Memorie politiche di un comunista roviginese«), *Quaderni*, II, 1972, 493—515.

b) Rasprave i članci:

113. E. Apib, Liberalno iskustvo Giuseppine Martinuzzi, *Pazinski memorijal*, 11, 1982, 189—206;
114. E. Apib, Qualche testimonianza e qualche considerazione per la storia del socialismo in Istria, *Atti*, VIII, Rovinj—Trst, 1977—1978, 235—276;
115. I. Benc, Radnički pokret i socijalna demokracija u Istri do 1918. godine, *Putovi revolucije*, 3—4, 1964, 164—171;
116. F. Bikar, Nacionalna politika Ugarske socijaldemokratske partije i nemađarski socijalistički pokreti, hrvatski, slovački, rumunjski i srpski od 1890. do 1907, *Putovi revolucije*, 6, 1966, 7—54;
117. V. Bratulić, »Glas radnog naroda«. Glasilo istarsko-dalmatinskih socijalista (1910). Prilog povijesti naše socijalističke štampe, *Riječka revija*, 1/1959, 30—36;
118. M. Budicin, I primi convegni socialisti istriani (1902—1907), *Quaderni*, VI, 1981—1982, 9—44;
119. D. Cernecca, Giuseppina Martinuzzi: educatrice, rivoluzionaria, poetesa, *Quaderni*, I, 1971, 183—190;
120. I. Čizmić, Šezdeset godina nakon rada na osnivanju Jugoslavenskog socijalističkog saveza u Americi, *Matica*, Iseljenički kalendar, 1968, 271—274;
121. M. Despot, Industrija građanske Hrvatske za banovanja Ivana Mažuranića 1873—1880, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. II, Zagreb 1975, 97—116;
122. M. Despot, Nekoliko podataka o prilikama u zagrebačkoj tvornici koža 70-ih godina 19. stoljeća, *Historijski zbornik*, XXIX—XXX, 1976—77, 377—383;
123. M. Despot, Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune, *Pariška komuna*, 1871—1971, 2, Beograd 1971, 965—983;
124. D. Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji pred prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu, *Radovi*, 2, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti (1/1960), Zadar 1963, 226—254;
125. D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji od 1870. do Kongresa ujedinjenja 1919, *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 1, 1970, 23—70;
126. D. Foretić, Razvitak radničkog pokreta u Šibeniku do 1918. godine, Šibenik, spomen-zbornik o 900-toj obljetnici, Šibenik 1976, 445—470;
127. B. Gombač, Karakterizacija stavk in mezdnih bojev v Trstu v desetletjih pred razpadom Avstroogrške, *Goriški letnik*, 6, 1979, 93—113;
128. M. Gross, Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890—1895), *Iz starog i novog Zagreba*, I, 1957, 238—265;



129. M. Gross, Modernizacija izvana — reforme u Građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji za neoapsolutizma, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1980, 5—55;
130. M. Gross, O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i na početku 20. stoljeća, *Historijski zbornik*, XXXI—XXXII, 1978—79, 123—149;
131. M. Gross, Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, *Historijski zbornik*, 1955, 1—39;
132. M. Gross, Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890—1907, *Putovi revolucije*, 5, 1965, 117—129;
133. M. Gross, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i Narodni pokret 1903, *Historijski zbornik*, 1954, 33—84;
134. M. Gross, Socijalna demokracija i politika »novog kursa«, *Radovi Filozofskog fakulteta*, Odsjek za povijest, 2, Zagreb 1959, 5—38;
135. M. Gross, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890—1902, *Historijski zbornik*, 1956, 1—29;
136. A. Janežič, Note sull' emancipazione femminile e il movimento operaio nella Trieste austroungarica della fine '800, *Quaderni*, V, 1978—1981, 133—158;
137. M. Kapović, Kronologija događaja iz povijesti Komunističke partije Jugoslavije, Saveza komunističke omladine i revolucionarnih sindikata, *Dubrovnik*, 4/1979, 5—31 (u Dubrovniku 1874, 1894, 1897—1914);
138. S. Kesić, Odnosi između jugoslovenskih radničkih društava u inostranstvu do 1914. godine. O stvaranju njihova jedinstvenog saveza, Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom, Zagreb 1978, 472—486;
139. S. Kesić, Približavanje sindikalnih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, Tito, radnička klasa i sindikati, Beograd 1979, 23—49;
140. C. Knapič-Krhen, O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903, *Putovi revolucije*, 6, 1966, 156—160;
141. C. Knapič-Krhen, Prilog upoznavanju nekih važnijih događaja iz radničkog pokreta u Zagrebu do osnivanja socijaldemokratske stranke (1838—1894), *Kaj*, 3/1973, 102—108;
142. M. Kolar-Dimitrijević, Razvitak radničkog pokreta u Belišću od kraja XIX stoljeća do 1941, Zbornik radova Kombinat Belišće kao nosilac privrednog razvoja, Osijek 1980, 421—433;
143. M. Konjević, Šezdeset pet godina Radničkog doma u Slavonskom Brodu, *Zbornik*, 15, Slav. Brod 1978, 265—288;
144. S. Koprivica-Oštrić, Proces samoobrazovanja i idejni razvoj Josipa Broza 1907—1928. godine, Tito, radnička klasa i sindikati, Beograd 1979, 94—97;
145. J. Korda, Socijalistički pokret na selu u vinkovačkom kraju koncem XIX i početkom XX stoljeća, *Zbornik*, 2, Slav. Brod 1964, 205—222;
146. V. Kovačev, Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine, I deo, Period maj 1917 — maj 1918.

- godine, Istorija radničkog pokreta, 3, Beograd 1966, 7—59; II deo (period maj 1918 — juni 1919), isto, 4, 1967, 73—180;
147. V. Kovačev, Politička previranja u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine, Tito, radnička klasa i sindikati, Beograd 1979, 76—93;
148. I. Kovačević, Socijalistička štampa Hrvatske o carinskom ratu između Srbije i Austro-Ugarske (1906—1911), *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. II, Zagreb 1975, 83—95;
149. I. Kovačević, Suradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869—1878), *Zbornik*, 10, Slav. Brod 1973, 1—11;
150. S. Ljubljanović, Radnički pokret i narodnooslobodilački rat u Požeškoj kotlini, Požega 1227—1977, Slav. Požega 1977, 234—237;
151. T. Majetić, Radnički pokret u Karlovcu od kraja 19. stoljeća do 1921. godine, Karlovac 1579—1979, Karlovac 1979, 239—248;
152. T. Majetić — Đ. Zatezalo, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u Karlovcu i Dugoj Resi, *Zbornik*, 1, Karlovac 1969, 26—106;
153. S. Mateljan-Špoljarić, Iz radničkog pokreta u Zagrebu 1860. do 1914, *Iz starog i novog Zagreba*, III, 1963, 131—142;
154. V. Oštrić, Hrvatski socijalisti i Gupčeva buna (na razmeđu XIX i XX stoljeća), *Kaj*, 3—4/1974, 52—58;
155. V. Oštrić, Hrvatski socijalisti i Makedonija na prijelazu iz XIX u XX stoljeće. Dosadašnja istraživanja i neki novi podaci i tumačenja, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1980, 85—98;
156. V. Oštrić, Hrvatski tipografi i tiskara »Kurykta«, *Krčki zbornik*, 3, Krk 1971, 177—187;
157. V. Oštrić, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Rijeka i Istra u djelatnosti hrvatskih socijalista 1892—1902, *Jadranski zbornik*, VIII/1970—1972, Rijeka—Pula 1973, 305—333;
158. Vlado Oštrić, Istra, Rijeka, Hrvatsko primorje i Gorski kotar u radničkom socijalističkom pokretu (od njegovih početaka u XIX st. do utemeljenja komunističkog pokreta), Savez komunista Jugoslavije 1919—1979. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Rijeka, 1980, 13—27;
159. V. Oštrić, Istra u djelatnosti socijalista Hrvatske i Slavonije 1917—1918, *Istra*, 1—2/1978, 91—112;
160. V. Oštrić, Janko Leskovar i socijalistički pokret u Hrvatskom zagorju (1892—1897), *Kaj*, 1/1974, 94—114;
161. V. Oštrić, Napomene o problematici radničkog sporta u sjevernoj Hrvatskoj do I svjetskog rata, Radnički sportski pokret Jugoslavije do 1945, Zagreb 1972, 167—180;
162. V. Oštrić, »Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život!« Prilog biografiji Dragutina Kalea, *Kaj*, 3/1973, 20—51;
163. V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj, *Prilozi*, 5, Sarajevo 1969, 293—314;
164. V. Oštrić, O počecima radničkog pokreta u Senju 1874—1914, *Senjski zbornik*, VII, 1979, 5—37;

165. V. Oštrić, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj (u povodu 70-godišnjice Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894), *Putovi revolucije*, 5, 1965, 141—164;
166. V. Oštrić, Prijelaz Josipa Broza u radničku klasu i uključivanje u socijalistički radnički pokret, 1907—1913, Tito, radnička klasa i sindikati, Beograd 1979, 73—75;
167. V. Oštrić, Prilog problematici radničkog pokreta i sporta u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata, *Povijest sporta*, 11, 1972, 182—191;
168. V. Oštrić, Prilozi pripremanju sinteze povijesti Saveza komunista Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1981, 57—70;
169. V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX st. i njegove veze sa Češkom i Slovačkom, *Problémy národného a socialistického hnutí v dejinách Československa a Jugoslavie od roku 1867. do konca 19. stololetí*, Praha 1974, 237—282;
170. V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća. Izbor iz problematike, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1981, 5—25;
171. V. Oštrić, Radnički pokret u jugoslavenskim zemljama od svojih početaka do 1918/1919. godine (I. dio Historije SKJ) i odnos općeg, posebnog i pojedinačnog, *Povijesni prilozi*, 1, 1982, 13—61;
172. V. Oštrić, »Složni — biti ćemo možni!« U povodu stote obljetnice Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva za međusobno podupiranje i naobražnje, *Kaj*, 3/1973, 3—19;
173. V. Oštrić, Socijalisti u banskoj Hrvatskoj i istarski problemi (1892—1914), *Pazinski memorijal*, knjiga 5, Pazin 1976, 145—164;
174. V. Oštrić, Socijalisti u Hrvatskoj i Svetozar Marković, Naučni skup Svetozar Marković život i delo, Beograd 1977, 487—502;
175. V. Oštrić, Tipografi u Gajevoj tiskari i njihova aktivnost od 1838. do 1872, *Kaj*, 10/1972, 33—55;
176. V. Oštrić, Uključivanje Josipa Broza u socijalistički pokret u Hrvatskoj (1907—1913), *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1972, 9—18;
177. V. Oštrić, Veze i suradnja tipografa u Hrvatskoj s tipografima u Austriji (1838—1898), *Zbornik*, 12, Slav. Brod 1975, 1—14;
178. V. Oštrić, Značenje bosanskog ustanka za radnički i socijalistički pokret u Hrvatskoj, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875—1878. godine, tom III, Sarajevo 1977, 187—196;
179. D. Pavličević, Seljačke bune i nemiri u središnjoj Hrvatskoj 60-ih godina 19. stoljeća, *Historijski zbornik*, XXXIII—XXXIV, 1980—1981, 13—50;
180. D. Plečaš, Socijalista Ivan Kolarić, *Revija*, 1/1975, 73—90 (1863—1904; radnički pokret u Osijeku);
181. J. Pleterski, O nekaterih vprašanih slovenske političke zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno, *Zgodovinski časopis*, 2/1979, 203—220;

182. B. Pribić, Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892. do 1907, *Časopis za suvremenu povijest*, 1—2/1969, 115—138;
183. B. Pribić, Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1908—1914, *Historijski zbornik*, XXV—XXVI, 1972—73, 31—73;
184. L. Prion-Trampuž, Jugoslovanska socialdemokratska stranka v Istri. Ustanovitev in njeno delovanje v letih 1907—1908, Slovensko morje in zaledje. *Zbornik*, 1/1977, Kopar 1977, 137—153;
184. E. Redžić, Stanovište Srpske socijaldemokratske partije prema balkanskom i jugoslavenskom pitanju, *Tokovi revolucije*, X—XI, 1974—1975, 239—307;
186. J. Runjak, Pregled radničkog pokreta u Varaždinu, Prilozi historiji Varaždina, Varaždin 1967, 39—58;
187. H. Sirotković, Ustavni položaj i organizacija rada Sabora Kraljevine Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja (1848—1918), Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 393, 1981, 39—86;
188. M. Sobolevski, Rijeka i riječko područje u radničkom pokretu do kraja 1918. godine, *Dometi*, 8—9—10/1976, 105—114;
189. P. Strčić, Povijest radničkog pokreta i NOB-a Rijeke. Prilog za nacrt sinteze (s izborom literature), *Dometi*, 9—10—11/1978, 97—107;
190. V. Strugar, Jugoslovenska socijaldemokratija o ujedinjenju svojih naroda, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb 1969, 227—249;
191. J. Székeres, Beziehungen zwischen Budapest und Rijeka (Fiume) auf dem Gebiet des Schiffbaus (1865—1925), Teil II, Zur Geschichte der Werft Ganz-Danubius in Rijeka (Fiume), *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, XVIII, 1973, 8. Zur Geschichte der Arbeiterbewegung in der Danubius-Werft, 302—310;
192. J. Székeres, Prvi generalni štrajk u Rijeci i djelatnost riječkog Radničkog saveza (godine 1901—1902), *Dometi*, 7—8—9/1979, 39—50 (s Izborom dokumenata . . ., tj. zbirkom regesta, 47—50);
193. J. Šidak, Hrvatske zemlje u razdoblju nastajanja preporodnog pokreta (1790—1827), *Historijski zbornik*, XXXIII—XXXIV, 1980—81, 51—98;
194. E. Tomac, O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu, *Putovi revolucije*, 6, 1966, 161—167;
195. E. Tomac, Reorganizacija socijalističkih sindikata u Hrvatskoj u razdoblju 1906—1910. godine, *Putovi revolucije*, 7—8, 1966, 110—134;
196. E. Tomac, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema jugoslavenskom pitanju pred prvi svjetski rat, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1—2/1970, 89—97;
197. E. Tomac, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije u aneksionom razdoblju (Od pada vlade Hrvatsko-srpske koalicije do početka Veleizdajničkog procesa), *Putovi revolucije*, 9, 1967, 27—83.

## SUMMARY

### SOCIALIST WORKERS' MOVEMENT IN CROATIA TILL 1918

The presented work was done as a part of the project »History of the Communist Party of Yugoslavia«. Later it was prepared as a separate publication. It is a contribution to the complete historical presentation of the socialist workers' movement in Croatia from its very beginning to the first world war. The movement is presented as a promoter of the development at the first historical stage of socialism in Croatia. Three parts of the work deal with the founding of the movement (in the period from the First to the early Second International), realization of the movement (during the Second International), and its transforming (with the process of differentiating between right and left socialists) resulting primarily in the developing of the communist movement. All three parts comprise all the regions of Croatia as they were separated within Austro-Hungarian dualism. History of the workers' movement is associated with other determinants of the national history and of Yugoslav relations important for its beginnings, development, and transformation.